

ШУХРАТ СИРОЖИДИНОВ

НАВОИЙ
ЗАМОНДОШЛАРИ
ЭЪТИРОФИДА

TOSHDO'TAU

0000000400

ШУҲРАТ СИРОЖИДИНОВ

НАВОИЙ
ЗАМОНДОШЛАРИ
ЭЪТИРОФИДА

2284/4

“Зарафшон”
Самарқанд

ALISHER NAVOIY HONMDAGI
нашриёти “Зарафшон”
Самарқанд - 1996
АХБОРОТ-РЕСУРС
MARKAZI

ШУХРАТ СИРОЖИДДИНОВ НАВОИЙ ЗАМОНДОШЛАРИ ЭЪТИРОФИДА
(Масъул муҳаррир - Ўзбекистон Фанлар академияси мухбир аъзоси,
профессор Б.Н.Валихўжаев)

Самарқанд, Зарафшон нашриёти, 1996 йил, 65 бет.

Ўзбек халқининг буюк фарзанди Алишер Навоий ўрта асрлар маданияти ва илм-фани ривожига бениҳоя катта таъсир қўриган улуг сиймодир. Ушбу рисолада ҳануз кам ўрганилган соҳа - XV аср Ҳирот илм-фан вакилларининг Алишер Навоийга муносабати ҳақида сўз юритилади.

Такризчилар:

филология фаилари доктори Р.О.Орзибеков,
филология фанлари доктори М.К.Муҳиддинов

К И Р И Ш

Ўзбек халқининг атоқли намоёнчаси, шоир ва мутафаккир Амир Низомиддин Алишер Навоий ўз умрини тўлалигича илм-адабнинг ривожига ва унинг вакилларига гамхўрлик қилишга бағишланганлиги билан бугун жаҳонда машҳур бўлган. Унинг бевосита моддий ва маънавий кўмаги остида ўнлаб олимлар ижод этганлар. Тарихий асарлар ёзиш кенг рағбатлантирилган. Тасвирий санъат усталарининг ишига алоҳида эътибор берилган. Ҳиротда унинг шахсий ташаббуси билан Халосия, Шифоия, Низомия каби бир неча ўнлаб иморатлар, масжиду мадрасалар қурилганки, уларда машҳур олимлар дарс бериш билан бирга тадқиқотлар олиб бориш имкониятига ҳам эга бўлганлар. Хондамир ёзганидек:

*Жаҳонни тўлдирди иморатга ул,
Сонини назарга илмади буткул.
Улар кенглигига замин тор келди,
Юксакликда чархни қолдирди.*

Бу даврда риёзиёт, илми нужум, ҳандаса, маантиқ, фикҳ, илоҳиёт каби устивор илмларнинг ривожига билан бир қаторда, илми бадеъ, тарих, тилшунослик каби соҳаларда ҳам кўплаб асарлар яратилди. Алишер Навоий ҳар бир олимга, санъаткорга алоҳида эътибор берар ва ҳар бирининг оилавий шароитини яхшилаш учун ўз мол-мулкидан маблағлар ажратар эди. Албатта бундай эҳсонлар юзлаб фан фидойиларининг шукроналарига ва олқишларига боис бўлган ва улар асарларида улуг мутафаккирнинг ибратли хизматларини қайд этиб кетганлар. Султон Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг ушбу хизматларини қадрлар, уни салтанат тожининг гавҳари

деб эъвозлаб олдингидан ҳам зиёда лутфу инъомлар билан сарфароз этар эди. Сабаби, Алишер Навоий раҳнамолигида Ҳирот илмий-адабий муҳити ўзининг кенг қамровлиги билан ва султон томонидан яратиб берилган катта шароитлару имкониятлар туфайли темурийлар салтанатининг энг маданиятли ва инсонпарвар сулола сифатида, хусусан Султон Ҳусайн Бойқаро шахсиятининг санъатсевар ва илмпарвар подшоҳ сифатида тарих зарварақларига нақилланишига сабаб бўлди. Алишер Навоий ўзи "Вақфия" асарида эъгироф этганидек:

*Элдин менга гарчи гайри заҳмат йўқ эди,
Айб эрмас агар музд ила миннат йўқ эди.
Эл бердилар, аммо менга рағбат йўқ эди,
Шаҳ давлатидин буларга ҳожат йўқ эди.*

Ҳусайн Бойқаронинг Алишер Навоий учун ажратган суюрғол ва ойлик маблағлари барчаси улут шоир томонидан илм аҳли шароитларини яхшилашга сарф бўлар ва толиби илмлар ҳамда бева-бечораларга садақ қилинарди. Аҳлий Шерозий тўғри айтган:

*Мумкин на, ки ҳаргиз чу ту ёбад олам,
Ҳаргиз чу ту кас надиғ марде ба карам.*

(Олам сендекни топмоғи мушкулдир, ҳеч ким сендек саховатли мардни кўргани йўқ.)

XV асрнинг машҳур тарихнависларидан бўлмиш Фиёсиддин Хондамир Алишер Навоийни мадҳ эта туриб, "Багарна манқабати офтоб маълум аст, чи ҳожатест ба машшота рўйи зеборо" яъни қуёшнинг фазилати ҳожати таъриф эмас, зебо юзга машшотанинг нима кераги бор, деганда унинг тарих олдидаги хизматлари шунчалик маълум ва машҳурлигидан уни таъкидлаш ўринсизлигини назарда тутган бўлса керак. Давлатшоҳ Самарқандий ҳам ўз таъкирасида "Офтобни таърифлаш нодонлик аломати" дея Хондамирдан анча илгари Алишер Навоийга юксак баҳо берган ва унинг буюк ишлари кўламадан таъсирланган эди. Дарҳақиқат, Алишер Навоийдек улут даҳо мавжудлиги ўлароқ, XV аср иккинчи ярми темурийлар салтанатида маданият юксал-

янги саҳифа бағишлаш ниятида Навоий замондошларининг ҳалигача эълон қилинмаган шеърӣ қалб сўзларини йигдим. Ушбу китобчадан кутилган мақсад, аввало, сиз муҳтарам китобхонларни Навоий ҳақида топилган янги маълумотлар билан таништиришдир. Бу маълумотлар Алишер Навоий давлати соясида ижод билан шуғулланган донишмандларнинг дил сўзлари изҳоридан ташкил топган. Ҳар бир эътироф ўзига яраша маълум илмӣ хулосага манба бўладигандек... Ба ҳар ҳол, камчиликлари учун оддндан узр сўраймиз.

Мазкур ишнинг юзага келишига сабабчи бўлган ва маслаҳатлари билан яқндан ёрдам кўрсатган устозим, жимҳуриятда хизмат кўрсатган фан арбоби, Ўзбекистон Фанлар академияси муҳбир аъзоси, профессор Ботирхон Валихўжаевга самимий миннатдорчилигимни билдираман.

Қаю меҳр, сўз жисмининг жони ул.

Чу суръат аро ўт сочиб хомаси,
Яна гарм ўлуб нукта ҳангомаси.

Ҳамул ўтғаки, назм шамъин тутиб,
Маоний шабистонин ёрутуб.

Чу табъидин оқиб маоний суйи,
Келиб чашмаи зиндағони суйи.

Ҳамул чашмадин чун су бермак тузуб.
Суханварлик ўлган танин тиргузиб.³

Равшан бўлиб турибдики, суръатнинг сабаби форс тожик адабиётининг ҳолдан тойган танига сув бериб, уни жонлангирмоқ бўлган. Алишер Навоийнинг Шарқ адабиёти олдидagi буюк хизматларидан яна бири шундаки, у фазл кони, "илм дарёси" бўлмиш Абду раҳмон Жомийга адабиётни янги поғонага олиб чиқиш гоёсини бериб, уни шу улуг вазифага бошчилик қилишга ундаганлигидир. Алишер Навоий форс тилида яратилган бебаҳо адабий ганжинанинг фидоий тарғиботчиси сифатида шеърятнинг жанрлари қанақа бўлишидан қатъи назар, улар ривожининг сустлашиши ёки ўз даврини ўтаб, мозийда қолишини истамаган. Бу ҳолат, масалан, унинг шеърятнинг маснуъ қасидалар, тарих, муаммо жанрларига эътиборида сезилади. Атоқли шарқшунос олим Е.Э.Бертельс ўзининг "Навоий ва Жомий" китобида маснуъ қасида ҳақида ёзади: "...Бу шеърларни теран фикрли деб айтиб бўлмайди. Умуман, уларда бирор маъно ҳосил бўлишининг ўзи ёмон эмас. Аммо гап уларнинг маъносига эмас. Улар, ҳатто ўқувчини қизиқтирмаслиги керак. Бу ерда диққат эътибор мисралардаги найрангларни илғаб олишга қаратилиши керак. Равшанки, уларни ушбу бошқотирма техникадан бохабар ўқувчиларгина илғаб олишга қодирлар. Бошқача қилиб айтганда, маснуъ қасидалар шеърини билимдонларининг тўғри шеърлардан қониқishi ҳосил қила олмайдиган бўлиб қолган қандайдир бир маҳдуд гуруҳга мўлжаллангандир. Ушбу сўз ўйинининг ўша вақтда юқори насбдан киши-

³ А.Навоий Саиди Искандарий. Хамса. Нарзи таваруҳи Н.Шамсиев. Тошкент, 1960, 635-бет.

ларнинг машхур гуруҳларини ўзига нақадар ром этганлигини шундан ҳам кўрса бўладики, ҳатто шундай теран мутафаккир Навоий ҳам ўз вақти чоғлигининг бир қисмини шунга бағишлар эди.⁴ Шунингдек, рус шарқшуноси муаммо ҳақида ҳам салбий муносабат билдиради: "ХУ аср адабиётига... муаммога мазмун умуман ҳисобга олинмайдиган бўлди. Унда фикр, ҳиссиёт йўқ. Фақатгина ёптасига сўзлар ёки сўз бирикмалари ўйинидан иборат бўлиб қолди. Муаммога берилиб, адабиёт ўзининг ижтимоий қадриятларини буткул йўқотиб, ўзини ҳалокатга маҳкум этди."⁵ Албатта, кейинчалик баъзи тадқиқотларда, хусусан, С.Айнийнинг "Алишер Навоий" монографиясида Е.Э.Бертельс фикрлари анча юмшатилиб, бу жанрнинг ўз даврида А.Жомий, А. Навоий каби атоқли сўз усталарининг феодал тузуми ифлосликларини фойда этишда қўл келганлиги каби ижобий аҳамиятлари кўрсатиб берилди.⁶ Шунингдек, адабиётшунос Л.Зоҳидов ўзининг Алишер Навоий ижодида муаммо жанрини ўрганишга бағишлаган тадқиқотида ҳам "Муфратот" асари мисолида Айний фикрларини ривожлантириш билан бирга муаммоларда маъно, мазмун алоҳида аҳамиятга эга бўлганлигига кўплаб мисоллар келтирадики, бунда таниқли олим А. Ҳайитметовнинг "Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари" тадқиқоти таъсири мавжуд десак тўғри бўлади.⁷ Зеро, А.Ҳайитметов ўз асарида унганча бўлган қарашлардаги камчиликларни тўғри кўрсата олган ва Навоий муаммочилиқда йўл қўйилган ёппа шаклбозликка аёвсиз кураш олиб борганини кўплаб мисоллар воситасида очиб берган.⁸ Олимимиз фикрига қўшимча сифатида айтишимиз мумкинки, Навоий теран мутафаккир бўлгани учун ҳам, доэзиянинг йўқликка юз бораётган маснуъ қасида, эътибордан қолаётган тарих, муаммо жанрларини сақлаб қолишга уринган ва унинг назарида ушбу жанрларга эътибор "эрмак" учун эмас, балки форс-тожик шеъриятининг кўпчилик поэтик санъатларини ўзида жамлаган гўзал намуналарини янада такомиллаштиришдан иборат бўл-

⁴ Е.Э.Бертельс. Наваи и Джами. Москва, 1965, стр.40

⁵ Уша асар, 42-бет.

⁶ С.Айний. А.Навоий. Танл.илм.асарлар, Тошкент, 1978, 215-221-бетлар.

⁷ Л.Зоҳидов. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри. Тошкент, 1986.

⁸ А.Ҳайитметов. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари.

Тошкент, 1959

ган. Навоий, шунингдек, форс-тожик шеърятининг ишлаб чиқилган мураккаб жанрий турларини ўқувчи зеҳни иладиган қўлланмалар тарзида яратилишига ўз кучини сафарбар этиши ва бошқаларни ҳам даъват этиши янги туркий адабиётнинг оёққа туриши учун ҳам зарур эди. Таниқли навоийшунос А.Ҳайитметов жуда тўғри таъкидлаганидек, "Навоий "Хамса"дostonларидан фақат биттасини ёки "Хазойин ул-маоний" таркибидан тўрт девондан бирини яратганда ҳам барибир адабиётимизнинг буюк намоянгаси бўлиб қолаверарди. У бу ишларнинг ҳаммасини буюк муҳаббат, фидойилик билан бажарди. Чун ватанпарварлик туйғулари унга мададкор бўлиб, у ўлда дуч келган ҳар қандай қийинчиликларни матонат билан енгуди.⁹ Бу икки буюк аллома бу ҳақда очиқ ёзиб ўтмаган бўлсаларда уларнинг мақсадлари ижодлари руҳиятидан яққол сезилиб туради. Чунончи, Алишер Навоий ёзади: "...Алар (Жомий-Ш.С.) учунчи девонларига тартиб бериб эрдилар. Фақирга ўз муборак хатлари била битилгон девонни иноят қилдилар. Фақир илтимос қилдимким, Мир Хисравдин ўзга назм аҳдидин эшитилмайдурким, мутаағдид девон тартиб қилмиш бўлғайлар. Аммо аларким мутаағдид битибдурлар ҳар қойсига бир муносиб от қўюбтурлар. Сиз гағи бу девонларга муносиб отлар қўйсангиз деб. Алар қабул қилдилар. Икки кундан сўнгра яна алар хизматига еттим. Жузи қўюларидан чиқориб, фақирга бердилар, девонлар учун феҳристи битиб эрдилар ва ҳар бирини мавзун бир исмига қилиб эрдилар... Чун фақир алар хизматида бу феҳристини ўқудум, бу фақирга ҳам амр қилдиларким: "Сенинг доғи назмининг туркча алфозда чун мушаввиринг булубтур, сен доғи ҳар бирисини бир исм била мушаввир қилди ҳар қойсини бир лақаб била жилвасоз этилди."¹⁰ Бундай мисоллар анча бўлиб, китобхонларга иккинчи маълумдир. Бу икки буюк зотнинг адабий ҳамкорлиги натижасида туркий ва форсий халқлар адабиётлари ривожланди ва Шарқ адабиёти хазинаси муносиб дурру гавҳарлар билан тўлди. Бу икки даҳо онгли равишда адабиёт назариясини қайта кўриб чиқдилар, формал жанрлар, жумладан муаммо, тарих, маснуъ қасидалар ва бошқа шакл жиҳатидан турли бадиий санъатлар ўйи-

⁹ А.Ҳайитметов. Навоийхонлик суҳбатлари. Тошкент, 1993, 7-бет.

¹⁰ А.Навоий. Хамса ул-мутаҳаййирин. Асарлар. 15 томлик. 14-том. Тошкент, 1967, 57-58-бетлар.

нидан иборат бўлган шеърят шарқ адабиётининг ажралмас таркиби сифатида сақланиб қолишига ҳаракат қилдилар ва бу ишнинг рўёбга чиқишида шеър аҳлини тарғибу ташвиқ қилдилар.

Абдурахмон Жомийнинг Навоийга муносабат билдирган шеърлари тазира ва илмий асарларида учрайдиган фахрия ва мадҳия қитъаларидан ташқари дostonларида учрайди. Жомий "Ҳафт авранг" нинг деярли барча дostonларида Навоий ҳақидаги ўз дил сўзларини назм ипига теради. Жомий Алишер Навоий билан бир даврда ҳамнафас бўлиш насиб этгани туфайли ҳам яратганга шукроналар келтирган. Юқорида мазкур бўлганидек, Навоийдек илҳом манбаи Жомийда мудраб ётган ижод вулқонини қўзғалишига боис бўлиши ва Жомий томонидан Алишер Навоийнинг буюк мутафаккир бўлиб етишишига тайёрланган тағзамин,бу барчаси-Буюк Дўстлик аталмиш неъматнинг ҳосилдир.Шу жиҳатдан Абдурахмон Жомийнинг қуйидаги шеъри Навоий билан ўрталаридаги дўстликка яққол таъриф бўла олади:

*Ёре ки кунад ба ёр пайванд,
Нахли амалаш шавад баруманд.
Ёр аст калиди ганжи уммед,
Ёр аст навиди айши жовид.
Мақсуди вужуд чист жуз ёр?
З-ин савдову суд чист жуз ёр?¹¹*

Абдурахмон Жомий бошқа шоирлар ва фозиллардан фарқли ўлароқ, унинг таржимаи ҳолига оид бирор факт ёки сиёсий мавқеи ҳамда шахсий фазилатлари ҳақида гапирмасдан, балки асосий эътиборни Навоийнинг шеърятдаги маҳорати ва асарлари савиясига қаратади ва бу таҳсинга сазовордир. Бу ҳол Жомийнинг ўрта аср анъанавий услубларини четлаб ўтиб, ҳақиқий илмий йўналиш - адабий танқид нуқтаи назаридан онгли равишда ёндашганлигини билдиради. У ёзади:

*Зи чарх офаринҳо бар он килк бод !
Ки ин нақши матбуъ аз он килк зод.*

¹¹ А.Жомий. Ҳафт авранг: Лайли ва Мажнун. Тошбосма,Тошкент, 1913, 376-бет

*Бубахишуд бар форсий гавҳар он,
ба назми дарӣ гурри назмоварон.¹²*

(Шундай ажойиб нақш туширган
ул қаламга фалақдан офаринлар ёгилсин.
Форсийга гавҳар, дарий назмига
нуқтадонлар дурини инъом этди.)

Мазкур парча кўринишидан бошқа маддоҳларнинг шеърларидан деярли фарқ қилмайди. Аммо Абдурахмон Жомийнинг Навоийга пир ва устозлик мақоми ҳамда унинг қуйидаги эътирофи бу шеърӣ парчада катта мазмун борлигини англатади. Жомий ёзади:

*Нашуд боисам жуз суҳандоният,
Ба дастури дониш суҳанроният.*

*В-агарна ман онро чу оростам,
На эҳсон, на таҳсин зи кас хостам.*

*Чӣ хезад зи мадҳал, ки эҳсон кунад
Чӣ ояд зи таҳсин, ки ногон кунад.*

*Ба тулуи суҳан гар сутудам туро,
Ҳади дониши худ намудам туро.¹³*

Жомийнинг ушбу буюк баҳоси Алишер Навоийнинг фақатгина туркий тилдаги ижодига тааллуқли бўлибгина қолмай, балки форс адабиёти ривождаги хизматларига ҳам тегишлидир. Улуғ форс-тожик мутафаккири Алишер Навоийнинг миллат олдидаги улкан бурчини шараф билан адо эта олганидан беҳад таъсирланади:

*Ба мезони он назми муъжизнизом,
Низоми ки бушиё Хисрав кудом.
Чу у бар забони ғигар нуқта ронд,
Хирадро ба тамизашон роҳ намонд.
Зи табъи ту устоји суҳан,
Зи мифтоҳи килкат кушоји суҳан*

¹² А.Джами. Хирадномаи Искандари. Критический текст и предисловие
Г.А.Тарбията. Москва, Наука, 1984, стр. 448.

¹³ Уша ерда

*Суханроки аз равнақ уфтода буд,
Ба кунжи хавон рахт бинҳода буд.
Ту доди дигар бора ин обрӯй,
Кашиди ба жавлонғаҳи гуфтугуй.
Сафоёб аз нури рои ту шуд,
Навоин з - лутфи навое ту шуд.¹⁴*

(Ул муъжиза назм қаршисида Низомий ким эдию Хисрав ким бўлиб қолди. У ўзга тилда ижод қилганда уни англашга ақл тас авбури торлик қилди. Эй сухан устози, сен таъбинг ила тил хазинасини очдинг. Ривожланмай чеккада хор бўлган сўзга (тилга) Сен қайтадан обрӯй бердинг ва сўз майдонига олиб чиқдинг. У сенинг фикринг нури ила тоза бўлди ва сенинг лутфинг наво-сидан наволи бўлди.)

Алишер Навоийнинг туркий шеърлари савиясига Жомий қатга эътибор бериб, шоир маҳоратига тасанно ўқийди:

*Кунад дар шеър табъаш мушикофӣ,
В - аз он мӯ нӯти килкаш шеърбофӣ.
Ниҳад з-ин шеъри мушкин доми дилҳо,
Деҳад з-он шеъри ширин коми дилҳо.
Дили ушшоқ аз он як монда дар банг,
Лаби хубон аз ин як дар шакарханг.¹⁵*

(Таъби шеърда қилни қирқ бўлади,
У қилдан қаламнинг учи шеър тўқийди.
Бу мушкли шеър кўнгилларни ўз тузогига
илингирган. Ўшал ширин шеърлар қалблар
тилагидир. Ошиқлар қалби унга боғланиб
қолган, Яхшилар у билан бирга хушнуд.)

Абдураҳмон Жомий Алишер Навоий ижодиётини жаҳоний мавқега эга бўлган форс адабиёти силсиласида кўриб чиқар экан, унинг туркий шеър-риятдаги бадий маҳоратини форс шеъриятининг ўлмас даҳолари маҳорати билан бир қаторга қўяди. Улар ўртасидаги адабий ҳамкорлик Алишер Навоий томонидан "Хамсат ул-муғаҳаййирин" асарида кенг ва

¹⁴ Ўша ерда.

¹⁵ А. Жомий. Хафт авранг: Юсуф ва Зулайхо. Тошбосма, Тошкент, 1913, 368-бет.

муфассал ёритиб берилганлиги, Жомийнинг бу ҳақда "Баҳористон" тазкирасидаги қайдлари ва ниҳоят улар ўргасидаги ёзишмаларнинг ҳар иккала ижодкор томонидан махсус йиғилиши каби ҳолатлар уларнинг форс - тожик ва туркий шеърятни янги поғонага кўтаришда келишилган ҳолда ҳаракат кўрсатганликларини ва бу адабиётларга хос ҳар бир мавжуд бўлган жанр ва анъаналарни қайтадан тирилтириш ва ривожлантириш йўлида бир - бирларига ҳамдарду ҳамкор, мунаққиду мусаҳҳиҳ бўлганликларини кўрамайди. Шу жиҳатдан Жомий Навоийни ўзининг энг яқин дўсти ҳисоблайди:

*Хосса ки ба боғи ошноӣи,
Бар шохи вафо бувад Навоӣи.
Яъни ки Навоӣи лутф созад,
Дилҳои шикастагон навозад.
Коре набвад ба жои ин кор,
Ёрони жаҳон фидои ин ёр.¹⁶*

(Хусусан, ошнолик боғида Навоий вафо шохидан жой олган. Яъни Навоий лутф қилса кўнгли яримталарни эркалайди. Бу иш ўрнини бошқа ҳеч қандай иш боса олмайди. Жаҳон ёрларининг бариси унинг фидосидир.)

АБДУЛЛОҲ ҲОТИФИЙ

Абдуллоҳ Ҳотифий 1454 йилда Жом яқинидаги Харчирд деган жойда тугилган. Шоирнинг ёшлиги, асосан Жомда ўтади. Улғайгач, таҳсил олиш учун Ҳирот шаҳрига келади ва шу ерда Алишер Навоий ҳамда бир қатор таниқли шоир ва олимлар билан танишади. Унинг ҳаёти ҳақида маълумотлар кўп эмас. У 1521 йилда вафот этган. Ҳотифий ва Навоий муносабатлари ҳалигача қониқарли даражада ўрганилган деб бўлмайди. Филология фанлари доктори, заҳматкаш олим Э. Шодиевнинг Абдуллоҳ Ҳотифий ва Навоий муносабатларига доир баъзи илмий кузатишларидан бўлак мақолалар йўқ десак ҳам бўлади.¹⁷ Ҳолбуки, Ҳотифийдан бизга ёдгор қолган "Лайли ва Мажнун"

¹⁶ А.Жомий.Ҳафт авраг. Лайли ва Мажнун.Тошбосма,Тошкент,1913.376-бет.

¹⁷ Бу ҳақда: Э.Шодиев. Донишманд мураббий// Шарқ юлдузи, 1968, 4-сон, 225-231-бетлар.

достони форс тилида ёзилган бўлса ҳам улуғ ўзбек ҳамсанависи асари оҳангида яратилган. Масалага шу нуқтаи назардан қараб махсус илмий тадқиқот ишларини олиб бориш икки буюк халқ адабиётларининг ўзаро алоқаси ва таъсири манбаларини чуқурроқ еритишга хизмат қилади деган фикрдаман. Ҳотифий мазкур асарида Алишер Навоий мадҳига алоҳида қисм бағишлаган. 46. байтдан иборат бу маснавийда у ўзини Навоийдан илтифот кўрганлар қаторига қўшиб, уни мадҳ этади.¹⁸ Унинг покдомон, адолатпарвар инсон эканлигини таъкидлайди. Жумладан, шундай ёзади:

*Ўро карами Алишр пеша,
Базл омада кори ў ҳамеша.
Дар фазлу ҳунар ягонаи даҳр,
Ва - з хулқу карам фасонаи шаҳр.*

(Унда Алишинг карами мужассам,
ҳамиша иши саховату меҳрибонликда бўлди.
У фазл ва санъатда дунёда ягонадир.
Хулқу саховати билан эл аро афсонадир.)

Ҳотифий Навоий ўзининг нуқтадонлиги билан суҳан оламини забт этганлигини, газалиёти қалбларга беқиёс завқ- шавқ бағишлашини тўлиб-топиб куйлайди:

*Ҳассони араб кужост имрўз,
То бошад аз у фасоҳати омуз.
Оби хизр он қадар ки хоҳи
Килкаш бешмояд аз сиёҳи,
Ҳар сатри зи килки зарфишонаш
Жуест зи қулзум баёнаш.
Мажмуаи назми дилфиребаиш,
Баҳрест ки даҳр дода зебаиш,
Лоли суҳанаш шакармақолон
Сайди газалаш ҳама ризолон.
Бунёди нуҳ бинои шоҳон,
Аврағи даҳ жаҳонпаноҳон.
Ғаввоси муҳити нуқтадони,
Саррофи жавоҳири маонӣ.*

¹⁸ Абдуллоҳ Хотифий. Лаили ва Мажнун. Ўз ФАШИ N 1360.
9^е - 11^а - варақлар.

*Меъмори сарочаи адолат,
Вайронкуни хонаи батолат.*

(Араб Ҳассони қани бутун,ундан ўргансин фасоҳатни, қанча хоҳласанг ҳаёт сувини кўрсатади ҳаётбахш қалами.Зар сочувчи қаламининг ҳар сатри баён қулзумининг тармоғидир. Кўнгилни овловчи назми даҳр зеб берган денгиздир. Шакармақоллар унинг сухани олдида лол ва оҳулар унинг газалларига асир. У шоҳлар олий қасрининг бунёди, жаҳонпаноҳларнинг тахтидир. Сўз санъати денгизининг гаввоси, маъни жавоҳирларининг саррофидир. У адолат хонақосининг меъмори, алдову батолат уйини бузувчидир.)

КАМОЛИДДИН ҲУСАЙН КОШИФИЙ

Камолиддин Ҳусайн ал-воиз ал-Кошифий Султон Ҳусайн Бойқаро давлатида катта нуфузга эга бўлган илоҳиёт олими эди. Унинг номига "воиз" лақаби қўшилишининг сабаби ўша даврда ваъзхонликда у кишига тенг келадигани бўлмаган. Алишер Навий билан жуда ҳам яқин алоқада бўлган. Хондамир шундай гувоҳлик беради: "У маъқул ва махсус илмларнинг барчасидан тўла баҳраманддир... Тангри каломининг тафсири ҳамда ҳазрати рисолатпаноҳ пайғамбар ҳадисларининг маъниларини минбардан шуриб ғоятда покиза ва маъноли қилиб тушунтиради... Ул жаноб нўжум илмида ҳам зўр маҳоратга эгадирлар. Унинг балоғатоётлик ҳамда фасоҳотсифотлик китўблари кўп ва беҳисоб бўлиб, уларнинг кўпи олиймақом Амир Алишернинг атоқли номи билан зийнатланган".¹⁹

Кошифийнинг бир қанча асарлари бизгача етиб келган. Уларнинг энг юқори баҳолангани "Анвори Сухайлий" бўлиб, бу асар Алишер Навоийнинг ёри азизи Шайхимбек Сухайлийнинг илтимосига кўра шарқда машҳур бўлган ҳинд эпоси "Калила ва Димна"нинг анча тўлдирилган ва қайта ишланган форсий вариантдир. "Равзат ул-шуҳадо" асари эса пайғамбарлар ва имомларнинг мусибатли ҳаётлари ҳақида ёзил

¹⁹ Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. Навоий замондошлари хотирасида. Тузувчи Б.Аҳмедов. Тошкент, 1986, 71-бет.

ган бўлиб, эллик йиллар чамаси ўтгандан сўнг, озарбай-
жон классиги Фузулий томонидан туркий тилга таржима
этилган. Кошифийнинг яна бир асари "Жавоҳир ут-таф-
сир ли тухфат ал-амир" (Амирга совга бўлмиш тафсир
жавоҳирлари) деб аталган. Кошифий ва ушбу асар ҳақи-
да Алишер Навоий "Мажолисун нафос" да шундай
ёзади: "Мавлоно Хусайн Воиз-Кошифий" тахаллус қилур.
Сабзаворлиқдур... оз фан бўлғайким, дахли бўлмағай.
Хусусан, ваъз, иншо ва нужумки, анишг ҳаққиқдур ва ҳар
қайсида мутааййин ва маиҳур ишлари бор ва
мусаннифотидин бир "Жавоҳирут-тафсир-гурким, "ал-
бақара" сурасин бир мужаллағ битибдурким, мунсифи
қатъ била юз жуз бўлғай..."²⁰

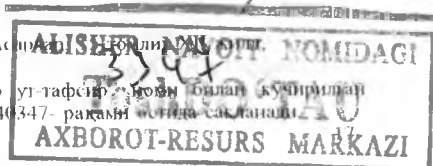
Аслида, бу асар тўрт жылдан иборат бўлиб, ўз ичига
қуръон сураларининг форс тилига атрофлича қилинган
тафсир-изоҳини олмоғи лозим эди. Аммо биринчи жилди
туғатга, қандайдир мулоҳаза билан бу ниятини бир ки-
тоб ҳолига келтиришни маъқул кўради ва "Мавоҳиб
олия" деб атади. Асар 1493-94 йилда ёзиб тугатилади ва
кейинчалик "тафсири форсий", "тафсири Хусайний" ун-
вонлари остида кўплаб нусхаларда тарқалиб кетган.²¹
Унинг дастлабки номига қараганда, амирга совга сифа-
тида ёзилган кўринади. Биз Самарқанд Давлат Универ-
ситети Шарқ қўлёзмалари фондида сақланаётган асар-
нинг XVII аср қўлёзма нусхаси билан танишганимизда, у
Мир Алишер тавсияси билан ёзилгани ва улуг амир Али-
шерга бағишланганлиги маълум бўлди. Олим дебочада
шу хусусда сўз юритиб, сўнг Навоийга бўлган чуқур
ҳурматини шеърий тарзда баён этган. Шунинг учун қў-
йида шу китъани шарҳлаш маъқул кўринди:

*Гавҳари дуржи каромат, ахтари буржи камол,
Офтоби авжи ҳашират, сояи лутфи илоҳ.*

Амир Алишер мурувватли саховатдилар ичида гавҳар
янглиг, камолот осмонигади юлдуз, буюклик чўққисиди
нур сочар қуёш. Илоҳий лутф каби унинг лутфи беҳаду
беминнат.

²⁰Алишер Навоий Мажолис ун-нафос. Ашхори маънавий. Тошкент, 1967. 173-бет.

²¹Биз қуриб чиқайтган нусха "Жавоҳир ут-тафсир" номи билан кўчирилган
булиб, СамДШ қўлёзмалар бўлимида N 40347-рақам остида сақланади.

*Шаҳсувори арсаи иззат Алишер онки ҳаст,
Воли вал-аҳбобу довари давронпаноҳ.*

Иззат майдонида Алишерга тенг шаҳсувор йўқ, Амир барча дўстларга сардору, адолат ўрнатувчи давлатпа ноҳдир.

*Мустафиз аз нафҳаи гулзори фазлаи жону дил,
Мустанир аз ламъаи рои мунираш меҳру моҳ.*

Навоий шунчалар фозил инсонки, унинг "фазл гулзори"дан таралаётган ҳиддан жону дил файз топади. Унинг қиёфаси шунчалар нурунийки, биргина нигоҳи шуъласидан қуёш ва ой нур олиб, ярқираб турибди.

*Давлати ў бо жаҳону, рифъати ў бо сипеҳр,
Фои мигўянд ҳар дам аз сари тамкину жоҳ.*

Амирнинг давлати жаҳонча ва тугган мавқеи осмонча юксакликда. Босиқлиги, камгарлиги ва шу билан бирга, улуглиги эса, буни намоён этади.

*К-эй жаҳон, аз давлати мо ҳар чи межўйи,бижўй,
В-эй сипеҳр, аз рафъати мо ҳар чи мехоҳи бихоҳ.*

Навоий - бизнинг бойлигимиз. У-бизнинг улуглигимиз. Эй жаҳон! Қандай истагинг бўлса, биздан тила. Кошифийнинг қалби шундай демоқчи. Навоий давлат ва буюклик тимсолидир. Агар жаҳон бизнинг давлатимизга рашк қилиб, камчилик қидирса, қидираверсин. Осмон ҳам бизнинг улуглигимиздан тилагини тиласин.

АТОУЛЛОҲ АСИЛИЙ

Алишер Навоий раҳнамолиги остида яшаб, ижод этган зиёлалардан яна бири Атоуллоҳ Асилийдир. Хондамир "Хулосат ул-ахбор"да у ҳақда шундай ёзади: "...Атоуллоҳ...диний ва яқиний илмлар бўйича зўр камолот ҳосил қилган, шарофатли ҳадис илмини таҳқиқ қилишда шак-шубҳасиз Хуросон гуёрида унга тенг келаётгани йўқдир... Кўп вақтлардан буён шарофатли

Султония маграсасида ва фазилатли Халосия хонақорҳида дарс бериш билан банд. Олижаноб амирга бағишлаб "Равзат ул-аҳбоб" номли китоб ҳам ёзганким, бундайшун ҳали бирор киши ёзмаган бўлса керак. Дарёдил амир Алишер одил подшоҳ Султон Ҳусайн ҳукмронлигининг бошларидан то шу кунгача улуг ва баланд мартабалик ул жаноб ҳақида кўп ғамхўрликлар қилди"...²²

Эслатилган "Равзат ул-аҳбоб" асарининг тўлиқ номи "Равзат ул-аҳбоб фи сиярун-наби вал-Оли вал-асҳоби" бўлиб, икки жилддан иборат. Абу Райҳон Беруний номидаги Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида бу асарнинг ўттиздан ошиқроқ қўлезма нусхалари учрайди. Улар турли йиллар ва асрларда кўчирилган бўлиб, энг қадимийлари 1535, 1575, 1588 йилларга тўғри келади. Аммо улардан ташқари яна бир нодир нусха мавжудким, у муаллифнинг ўз қўли билан кўчирилган қўлёзмадир. Асарнинг ёзилиш санаси йиртилган бўлса ҳам, китобнинг тузилиши, қогоз ва безакларидан XV аср Ҳирот мактабнинг намунаси эканлиги кўриниб турибди. Қўлёзма 636 - инвентарь рақами остида сақланиб, "Равзат ул-аҳбоб"нинг биринчи жилдидан иборат. Умуман у, пайгамбар, унинг авлоди ва издошлари ҳақидаги диний асар бўлиб, 3 мақсаддан (бўлим) иборат, биринчи мақсад уч боб ва саккиз фаслга бўлинади, иккинчи мақсад икки боб ва учинчи мақсад уч бобга бўлинган. Асарнинг биринчи жилди биринчи мақсад, унинг боб ва фаслларидан иборат. Бунда асосан Муҳаммад пайгамбар ҳақида ҳикоя қилинади. Қолган қисми иккинчи жилдга жойлаштирилган. Иккинчи жилд ҳам серҳашам, кўркам китоб ҳолида бўлиб, 1578 йили Ҳайдар Муҳаммад Мунши ал -Ҳоқоний томонидан кўчирилган экан. Ушбу китоб 2134- инвентарь рақами билан белгиланган. Аммо асрлар ўтиши давомида турли котиблар томонидан "Равзат ул-аҳбоб" асари ҳатто тўрт жилдгача бўлиб кўчирилган.

"Равзатул-аҳбоб"нинг биринчи жилди дебочасида асар Навоий маслаҳати билан ёзилганлиги ҳақида айгиб ўтилади. Иккинчи жилднинг дебочасида ҳам Алишер Навоийга алоқадор жойлар мавжудки, тарихчи Хондамир назарда тутган мадҳия қисми шу бўлса керак.

²² Қарап: Навоий замонашлари хотирасида, 68-бет

Дебоча кўпроқ араб ва қисман форс тилларида ёзилган бўлиб, Улуғ Амирнинг номи чуқур эҳтиром билан тилга олинади ва "Жаноб Амир ал-кабир ал-жалил ал-набил, ал-махдум ал-муаззам ал-афхам, ал-Матбуъ ал-акрам ал-ақдам, Кафили мусолиҳ ал-умам, Мунқиз ал-фуқаро ва-л-ғурабо, Музойиқ ал-ақраб ва-л-зулм, мураббий ал-уламо ва-л-фузало фи олам" Яъни "Буюк, мурувватли, улуғ Амир, энг ҳурматга сазоворларнинг ҳурматли маҳдуми, миллат ва халқларнинг тинчлигини таъминловчи, фақир ва гарибларнинг ҳомийси, ғам-андуҳ ва зулмни қувувчи, бутун олам олимлари ва фозиллари мураббийси" дея улуғланади. Шундан сўнг қитъа келтирилади:

*Амир ки фазлу илму раҳмат,
ва барру эҳсону лутфу инъом,
валил-мулк минҳу иззату маҳобат,
вад-дин, вад-дунё низому интизом.*

(Амиридир илму фозиллик,
муруввату шафқат, лутфнинг.
Мамлакатда ундан буюклик,
Низомидир дунё ва диннинг.)

Атоуллоҳ Навоийни бошқалар каби ҳаддан ташқари бўяб-бежаб кўрсатмайди. Самимий айтилган сўзлар замирида илиқ муносабат сезилиб туради:

*Ла зола рукнас-салтаната ва муқарраб ал-ҳазрат ас-султония, Низом ад-давла ва-д-дунё ва-д-дин
Амир Алишер ки, бодо давлати у дар жаҳон дер.*

*Сухан ба мадҳи ту оростан ғараз он аст,
ки пеши аҳли ҳунар мунассиҳе бувад моро.
В-агар на манқабати офтоб маълум аст,
Чи ҳожатест ба машшота рӯи зеборо.*

(Амир Алишер шу пайтгача салтанат устунӣ, султон ҳазратларининг яқин кишиси ва давлату дину дунё низомидурким, унинг давлати жаҳонда узоқ турсин.

Сенга мадҳ айтишдан мақсадим шуки,
Бўлган мадҳинг ҳунар аҳлига минбар.

Равшан бўлганидек қуёш хизмати,
мақтовга зормас-ку, гул юзли дилбар.)

Кўриниб турибдики, Атоуллоҳ Асилий самимий сўзлар билан, қисқа қилиб, бошқаларга нисбатан аниқ ва ёқимлироқ оҳангда Навоийнинг улуглигини кўрсатишга ҳаракат қилган.

АТОУЛЛОҲ МАҲМУД ҲУСАЙНИЙ

Навоий раҳбарлиги ва ҳомийлиги остида яшаб, ижод этган адабиётшунослардан бири Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайнийдир. Алишер Навоий "Мажолис ун-нафоис" асарида у ҳақда шундай келтиради: "Мир Атоуллоҳ - Нишопурдиндур. Андин илм таҳсили учун шаҳрга келди. "Кофия" ва "Мутавассит" ўқур эрди. Донишманд бўлгунча бир навъ мустаҳсан маошқа муваффақ бўлдиким, андин ортиқ мумкин эрмас. Бо вужуди донишмандлик, шеър ва муаммо ва саноеъда дағи маҳорат пайдо қилди ва муаммога кўп машғул бўлур эрди. Ҳоло сабақ касратидин анга авқоти вафо қилмас, аммо саноеъда китобе тасниф қилубдур "Бадоеъи Атоий"га мавсумдур"²³

Ушбу иқтибосда тилга олинган "Бадоеъ ус-саноеъ" асари Навоийга бахшида этилгандир. У ўзбек ва тожик тилларига таржима этилиб, жамоатчиликка яхши таниш бўлганлиги учун ҳамда Навоий ва Атоуллоҳ муносабатларига доир Р.Мусулмонқуловнинг қатор мақолалари мавжудлигини ҳисобга олиб, бу борада муфассал тўхталиш зарурати бўлмаса керак деб ўйлаймиз.²⁴ Бироқ қўшимча сифатида айтиш мумкинки, мазкур асар ҳам Алишер Навоийнинг ташаббуси ва раҳбарлиги остида бажарилган адабиёт назариясига оид ва форс-тожик бадиийети илмининг энг охириги ютуғи

²³ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис, 122-бет.

²⁴ Р. Мусулмонқулов Навоий ва Атоуллоҳ // Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, 3-сон; Р. Мусулмонқулов. Навоий ва Атоуллоҳ муносабатлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1975, 1-сон; Атоуллоҳ Ҳусайни. Бадоеъ ус-саноеъ. Бо сарсухан, тавзеҳот ва таҳрири Р. Мусулмонқулов. Душанбе, Ирфон, 1974.

бўлган асар ҳисобланади. Буни шундан ҳам кўrsa бўладики, асарда ўша давргача маълум ва машҳур бўлган форс адабиёти назариясига оид қўлланмаларнинг энг забардастлари Умар Родиёнийнинг "Таржумон ал-балогат", Рашидиддин Ватвотнинг "Ҳадоийқ ас-сеҳр фи дақойиқ аш-шеър", Шамсиддин Қайс Розийнинг "Ал-муъжам фи маосири ашъори-л-Ажам" асарларига муносабат билдирилиб, муаллиф ўзининг янги фикрини далиллаш орқали уларнинг камчилик ва султмонларини кўрсатиб ўтади. Табиийки, бундай йўл тутиш ва шарқ бадиёт илмининг ўзаро чоғиштирилиш кўлами фақатгина Алишер Навоийнинг бевосита илмий раҳбарлиги ва талабчанлиги орқалигина амалга ошиши мумкин эди. Мазкур асарни чуқур тадқиқ этган тожик олими Р. Мусулмонқулов Атоуллоҳ ҳатто биргина тажнис санъати таҳлилида ўттиздан ошиқроқ турли форс-тожик ва араб манбаларидан далил келтирганлигини қайд этган.²⁵ Ушбу ҳолат яна бир қарра Алишер Навоийнинг "формал" жанрларга "эрмак" учун эмас, балки икки халқ адабиётини ривожлантириш ва мукаммаллаштириш ниятида онгли равишда эзгу мақсад нуқтаи назаридан ёндошганлигига ёрқин исботдир. Атоуллоҳ Ҳусайний ҳам мазкур улуг ишни рўёбга чиқариш Алишер Навоий томонидан унга юклатилганлиги ва бу ишонч учун улуг мураббийдан беҳад миннатдорчилик туйғуларини китоб деб-часида сабт этишни ўзига бурч ва фахр деб ҳисоблайди. Қалом равшан бўлиши учун Алибек Рустамов томонидан таржима қилиниб, ўзбек китобхоналарига тақдим этилган "Бадоеъ ус-саноеъ" нашридан Атоуллоҳнинг Навоий кўмаги далилига келтирган шукрона-эътирофини ҳавола этиш билан чекланамиз:

*... Аммо бу кунга келиб, камолу жамоли
васфида қалам тили ожиз, юсак мақомдаги
ходимларнинг олийси, ҳазрати маҳмуд, неъматлари
волийси, амири динпаҳоҳу адолат амини додҳоҳ ва
салтанат таянчию мамлакат қувончи, хоқонона давлат
асошию, ҳазрат султоннинг маҳрами хоси*

*Бўлуб мудом музаффар фасоҳат майдонига,
Балогат аҳлидин олмиш дамодам юз таҳсин.
Амин жаҳон элига, фазлу фан жаҳони ўзи,*

²⁵ Атоуллоҳ Ҳусайни. Бадоеъ ус-саноеъ, сах.8

*Эрур мақомида андин мулку миллату дин,
Хукумат аҳлига байроқ, фақиҳларга қароқ,
Қилурда ҳукм, адолат туғи тушмас қўлидин.
Кўнгул денгиз каби кенг, тенги йўқ саховатда,
Баҳор абридек андин бўлур сероб замин.
Давом этсин анинг давлати, то бордур халқ,
Ки, жорий ўлсун анинг ҳукми, раббано омин.*

Ул ночиз зарраларни офтобдек назарлариға манзур қилиб тупроқтин кўтариб олдилару, илтифот била аларни жамъ айлаб тартиб бермак фикрини эзгу кўнгулларига солдилар ва бу бандга, ул ишни ниҳоясига еткурмакни буюрдилару бу амрда муболага қилдилар.²⁶

ШАМСИДДИН МУҲАММАД БАДАХШИЙ

XV аср охириги чораги Ҳирот адабий муҳитида муаммо санъатиға бағишланган бир неча асарлар пайдо бўлди. Бу асарлар фақатгина муаммоларнинг гўзал бичилганлиги билан эмас, шахс номи унинг фазилат ёки камчилиги баёни остида берилиши билан айниқса, аҳамиятлидир. Бу бизга бир томондан муаммоларнинг поэтикасини ўрганиш жиҳатидан катта амалий имкониётлар очса, иккинчи томондан XV аср II ярми Ҳирот муҳитида яшаб ўтган машҳур инсонларнинг биз илғамаган фазилат ва характер қирраларини кўрсатиб беради. Айниқса, Алишер Навоий эътибори билан юзага келган кўпчилик "муаммо"ға бағишланган рисоалар гўзал поэтик иборалари, ўйноқи сатрлари, чуқур мазмунлари билан муаммо санъати намуналаридан кўра етук қобилият, илҳом билан ёзилган шеърый тўпламларни эслатади. Бу эса Навоийнинг муаммо санъатиға оид рисоалар яратишни шоирлик истеъдоди ва маҳорати баланд шахсларга топширганидан далолат беради. Муаллифлар ўзларига билдирилган ишонч учун ўз асарларини Алишер Навоийга бахшида этганлар ҳамда унинг номиға муаммолар айтишган, ул зоти бобаракатнинг фазилатларини акс эттиришға ҳаракат қилганлар. Шу

²⁶ Атоуллох Хусайний. Бадоеъу с-саноеъ. А.Рустамов таржимаси, Тошкент, 1981, 8-бет

қабилда дунёга келган асарлардан бири Мавлоно Бадахшийнинг рисоласидир. Муаллиф ҳақида тарихчи Хондамир шундай ёзади:

*"Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Бадахший бағоят хушсӯхбат, ширин сўз, хушчақчақ, дарвишваш, латифтабъ ва фозил киши. Кўпроқ муаммо фанида катта маҳоратга эга бўлган, қарийб 30 йилдан буён бахту саодатга чўмиб олий ҳазрат амир Алишер мулозаматида кун кечирмоқда ва унинг тарбияти ҳамда ишояти билан кунни тунга, тунни кунга улаб, фароғат ва осойишталикда ҳаёт кечирмоқда. Муаммо илми баёнида мукамал бир тазкира битган"...*²⁷

Кўриниб турибдики, у Навоийга анча қадрдон бўлган олимлардан экан. Мир Алишер ҳам у ҳақда "Мажолисда" илиқ гаплар айтади:

*"Мавлоно Муҳаммад Бадахший-Кундузнинг Ишкамиш отлиқ кенпидиндур. Аввали ҳолида андин таҳсил учун келиб, Самарқандга борди ва бир неча вақт анда сабақ ўқуб Ҳирийга келди... Ҳоло табъ аҳли орасида андин сомонликроқ киши йўқдур. Подшоҳ ва гагога мақбул ва мулоимдур. Ва бу муаммо фанида рисола битибдурким, кўп эл орасида машҳур ва шоеъдур..."*²⁸

Абу Райҳон Беруний номидаги Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида Бадахший "Рисолаи муаммо"сининг бир неча қўлёзма нусхалари мавжуд. Шулардан бири 1805 йили Муҳаммад Мусо валади Саид Амин Хожа томонидан настаълиқ ёзувида кўчирилган қўлёзма нусха бўлиб Ҳусайний, Навоий ва Жомийларнинг муаммога бағишланган ишлари билан бир муқова остида жойлаштирилгандир. Рисола қуйидаги ҳамд билан бошланади:

*"Эй воситаи жавҳари ашъё номат,
В-эй робитаи гавҳари ашъё номат.
Аз номи ту мушқули Бадахши ҳал шуд,
Эй, зобитаи ҳалли муаммо номат.*

²⁷ Навоий замондошлари хотирасида, 75-бет.

²⁸ А.Навоий. Мажолис ун-нафонс, 127-бет.

*Муаммо каломест, мушаъар ба ҳуруфи мураттаби китобӣ исме аз асмо ба тариқи ишорату имое, ки матбуи таъби пок ва манзури назари аҳли идрок бошаг*²⁹

(Эй борлиқнинг таркиби воситаси номинг борлиқни боғлаб турувчи гавҳар сенинг номинг. Сенинг номингдан Бадахшийнинг мушкили ҳал бўлди, Эй, муаммо ечишнинг мезони номинг.

Муаммо бир тартибда ёзилган ҳарфларда яширинган исмни таъби пок идрок аҳлига бўйсинувчи ва манзур бўлган имо-ишоралар орқали исм чиқаришдан хабардор этувчи каломдир.)

Бадахший муаммонинг юқоридаги қисқача таърифидан сўнг, биринчи навбатда Амир Алишер номига муаммо келтирадики, бу хос эҳтиром ифодасидир:

*Агар дил мекунаг аз меҳри моҳ гоҳе таманное,
Вале аз меҳри ў ёбаг хушӣ ҳар лаҳза доное.*³⁰

(Агар дил ойдан гоҳида меҳр таманно қилса, унинг (Навоийнинг) меҳридан эса ҳар лаҳза доно қалби шодликка чўлганади.)

Кўришиб турганидек, мазкур байт муаммо эканлигини назарга олмасак, нафис бадиий санъатларга бой ва чуқур гоёга эга бўлган шеър бўлаги сифатида кишида маълум таассурот қолдирадики, бу муаммо жанрини “формал жанр” дегувчилар фикрига тўғри келмайди. Умуман, муаммода кимнинг ёки ниманинг исми яширилиши муносабати билан унга тааллуқли бирор нарса, масалан, фазилати ёки камчилигига ишора ҳам этилади.³¹

Юқоридаги муаммолардан сўнг китобнинг ёзилиш сабаби ҳақида сўз юритилади: “... Бар арбобони фанни муаммо ва воқифони баёни рамзу имо пушида

²⁹Шамсиддин Муҳаммад Бадахший. Рисолаи муаммо. ЎзФАШИ, N 4565, 73^а - варақ.

³⁰Биз ўз олдимизга Навоий замондошлари мадҳияларини ёритишни мақсад қилиб қуйганимиз туфайли бу ва кейинги муаммоларнинг ҳаллини кўрсатиб ўтиш зарурати йўқ деб ўйлаймиз.

³¹Бу ҳақда Л.Зоҳидовнинг рисоласида етарлича мисоллар келтирилган.

намонадқи ғараз аз тасвидаи ин рисола ба тартиби ин мақола арзи чанд муаммоестки... ба шарафи илтифоти назари файзосори ҳазрати ҳақойиқпаноҳи маориф-дасптоҳ, ҳомии шаръу муршиди номи, муқтадои хўжаста фаржоми, изҳори исми шарифаш хиради хурдабин адаб намешуморад, мушарраф гашта, ба ташрифи қабули хотири хатири кимъетаъсири муқарраб ал-ҳазрат ал-султония, ки дар муаммои гузашта ном ва лақаби киромаш ба тариқеки, шуруъ дар он меравад, имло ёфт, мақбул шуда буд ва он ба тартиби қавоиди ин фанни мазбут ва марбут даст намеодод. Ложарам, ба аъмоли сегона, ки "тасҳилий", "таҳсилий", "такмилий" аст, эҳтиёж уфтот".

(... Муаммо фани арбоблари ва рамзу имо баёнидан хабардорга маълум ва равшан бўлсинким, бу рисолани ёзишга сабаб, каминанинг бир қанча муаммосидурким, ҳазрати ҳақиқатпаноҳ, шариат ҳомийси, номдор устознингким, исмини тилга олиш одобдан эмас, фазли назари илтифотига сазовор бўлиб, ул Ҳазрати Султон яқин кишисинингким улуг номи ва унвони юқоридаги муаммода кўрсатилди (Навоий -Ш.С.) кимъетаъсирили муборак хотири қабули шарафига муяссар бўлган эди. Аммо улар бу фаннинг қонун-қоидалари тартибига тўғри келмаганлиги сабабли, уларни "тасҳилий", "таҳсилий" ва "такмилий" амалларига (бўлимлар) ажратишга эҳтиёж туғилди.)

Маълум бўлягтики, Бадахший муаммоларининг Мир Алишерга маъқул бўлганлиги рисоланинг туғилишига туртки бўлган экан.

ҲУСАЙН бин МУҲАММАД ал - ҲУСАЙНИЙ

Амир Алишер илтифотларидан баҳраманда бўлган яна бир олим Ҳусайн бин Муҳаммад ал-Ҳусайнийдир. Унинг ҳаёти борасида жуда ҳам кам маълумотларга эгамиз. Хондамир асарларида у ҳақда маълумот йўқ. Унинг бизгача етиб келган "Рисолаи муаммо" аса-

ридан, у бу санъатнинг назарий ва амалий жиҳатларини пухта эгаллаган мутахассис ва Амир Алишер билан яқин ижодий алоқада бўлганлиги англашилади. Асар дебюта-сида шундай ёзилган:” ... фақири ҳақир Ҳусайн бин Муҳаммад ал Ҳусайниро чанг муаммое буг, ки зарра мисол аз партави илтифоти офтоби сипеҳри макрамаат ва камоли найири авжи азамату жалол, умдатул-салтанат соҳибқирони комёб, ҳомийи шаръи фаёз, онки исми эшон рафъимаконаш хуршигвор аз матлаи ин муаммо телуъ менамаяг... Амир Алишер... шарафи намоиш ёфта буг ва ба назари алтофи он ҳазрат симати кушоиш пазируфта...”³²

(“... бу фақири ҳақир Ҳусайн бин Муҳаммад ал-Ҳусайнийнинг бир қанча муаммоси бор эдиким, зарра мисол саховати сипеҳр офтоби, азиму маҳобатли ёритқич камоли, камёб соҳибқирон салтанатининг асоси, шариат ҳомийси илтифоти биланким, ул кишининг азим исми қуёш каби ушбу муаммо матласидан (муаммони кейинроқ келтирамиз-Ш.С.) ярқираб кўринади...Амир Алишерга кўрсатилиб эрди ва ул ҳазрат назарига очикдик билан қабул қилилди.”)

Демак, Ҳусайний муаммолари Навоий назаридан ўтказилганлиги табиийки, рисола тузишга даъват бўлганлиги кўриниб турибди. Шунингдек, рисола муаллифи аксар муаммоларни Абдурахмон Жомий кўздан кечириб берганлигини ёзади:”... аксар муаммиётини мухтасар аз назари кимёасари ҳақойиқпаноҳи, мазҳари файзи илоҳи, ки хиради хурдагон тасриҳи номи бо эҳтиромашро хилофи агаб дониста ба забони рамзу имо адо менамаяг (Жоми...) шарафи илтифот ёфта буг...”

(...бу мухтасар рисолаининг кўпгина муаммолари ҳақиқатпаноҳ, илоҳий файзни кўриниши бўлмиш, номларини тилга олмоқ одобдан ташқари саналганлиги учун рамзу имо тили бирла айтилур (шу ерда Жомий номига муаммо келтирилган - Ш.С.), ул зотнинг кимё асарли назари илтифотига сазовор бўлган эди.) Ушбу қайд, ўз навбатида Ҳусайнийнинг Ҳирогда яшаганлиги ва Навоий муҳитида ижод этганлигидан

³² Ҳусайн бин Муҳаммад Ҳусайний. Рисолаи муаммо. ЎзФАШП, N 4587. Дебюта, 1⁶ -варақ.

далолатдир. Асарнинг 904 ҳижрий йилида (1499) Ҳиротда ёзилганлиги ҳам шундан гувоҳлик беради. Бироқ, ўзининг "Мажолис ун-нафоис" тазкирасида Хуросон ва Мовароуннаҳр, айниқса Ҳиротда истиқомат қилувчи барча шоир ва шоиргаъб олим ва фозилларга эътиборини қаратган Алишер Навоий Ҳусайнийга муносабат билдирмаган. Бу ҳол бизни таажжублантириб, балки муаллиф исми қисқартирилган шаклда берилмаганмикан деган ҳаёлда "Мажолис"ни яна бир қарра кўздан кечирдик ва муаммо санъати билан алоқадор икки Ҳусайнийни учратдик, тўтрироғи, бири Мир Ҳусайн Муаммой, иккинчиси Паҳлавон Дарвиш Муҳаммаднинг укаси Ҳусайнийдир. Мир Ҳусайн Муаммой ҳақида Навоий шундай ёзади: *...Нишопурдунгур. Шаҳрга таҳсил қилди. Онча ҳамига ахлоқ ва писандига автори борким, шарҳидин қалам тили ва қаламзан илғи ожизгур ва валоят осори ҳолидин пайдо ва фано нозуклигин ул ерга еткурдиқим, андин ўтмак мумкин эрмас ва ҳукм қилса бўлурким, бу йўлни банд қилди...*³³

Ҳусайний ҳақида эса Паҳлавон дарвеш Муҳаммад фикрасида гапира туриб, охирида: *"Иниси Ҳусайний ҳам муаммо айтур: "Мажд" исмига бу муаммо анишдурким"*³⁴ деб унинг муаммосини келтиради. Шундан бошқа бу муаммочи ҳақида ҳеч қанақа маълумот учрамади. Бир қараганда, Мир Ҳусайн Муаммой ўз замонасида муаммо санъатининг ўтқир билимдони ҳисоблангач, рисола ёзиб уни Навоийга тақдим этган бўлиши мумкин. "Мажолис" қайта таҳрир этилган 903 ҳижрий (1497-98) йилида Мир Ҳусайн ўз умрини интиҳосига етказётган киши кўринади. Бунга Навоийнинг уни улуглаб гапиришидан ҳам хулоса чиқариш мумкин. Тадқиқ этилаётган рисола эса тахминан 904 ҳижрий (1499) йилида, яъни "Мажолис" таҳриридан қарийб бир йил кейин оққа кўчирилган. Шунинг учун Навоий тазкирасида бу асар ўз зикрини топмаган бўлиши мумкин. Иккинчи Ҳусайнийга келсак, "Мажолис" таҳрир этилаётган пайтда у энди Ҳирот адабий муҳитига танилиб келаётган иқтидорли ёшлардан бўлса керакки, Навоий икки огиз гап билан иниси ҳақида сўз юритилаётган фикрга илова қилиб кетган бўлса ажаб эмас. Агар уни рисола муаллифи деб

³³ Мажолис ун-нафоис, 128-бет.

³⁴ Уша асар, 140-бет.

қарасак, унда унинг Навоийдан ва Жомийдан маслаҳат сўраб, бир қанча муаммоларини кўрсатганлиги ҳақиқатга яқинроқдек туюлади. Бироқ қўлимиздаги рисолада Навоий тилга олган "Мажд" исмига муаммо йўқ. Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида "Рисолаи муаммои Ҳусайний"нинг эллиқдан охиқ қўлёзма нусхалари мавжуд бўлиб, уларда муаллиф "Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Ҳусайний" деб кўрсатилган. Бизнингча Ҳусайн Муаммоий рисола муаллифи бўлиши керак. Алишер ҳам, у киши машҳур шахс бўлганлигидан исм-шарифини тўлиқ ёзиб ўтиришни зарур деб билмаган кўринади.

Мир Ҳусайн "Мажолис" қайта таҳрирдан чиқарилган йили рисола ёзишга киришган ва уни тез орада тугатиб, Навоийга тақдим этган. Бу китоб Ҳусайн Муаммоийнинг асосий ва унинг номини адабийлаштирган бирдан-бир асардир. Тўғрироғи, унинг "тўқсон тўққиз исмга муаммо" номли пайгамбар, унинг издошлари ва йирик руҳонийлар номига битган муаммолардан иборат тўплами ҳам бор. Аммо тўплам содда ва жузъий бўлгани учун унчалик қийматга эга эмас. Рисола кўчирилгандан сўнг бирмунча вақт ўтмай, Мир Ҳусайн оламдан ўтади.

Рисола оллоҳга анъанавий ҳамд билан бошланади ва юқорида келтирганимиз, яъни муаммоларнинг Навоий назаридан ўтказилгани ҳақидаги жумлалардан сўнг Амир Алишерга бағишланган муаммоларнинг баъзилари келтирилган:

*Меҳру моҳи оламий дар авжи рифъат карда жо,
Моҳу анжумро ба хоки раҳузариат илтижо.
Ҳаст васфаш берун зи ҳагди адо,
Бассит уллоҳ зиллаҳу абадо.*

(Олам қуёши ва ойи юксакликнинг энг чўққисида жойлашгандирлар, аммо ой ва юддузлар сенинг йўлинг туноғидан ҳомийлик истарлар, яъни қуёш ва ой осмоннинг энг чўққисида жойлашган, сен эса улардан ҳам шунчалик юксакроқдасанки, улар сенинг босган йўлингда ётибдилар. унинг (Навоийнинг) таърифи ўзининг олий чегарасидан ҳам ўтмишдир, худонинг навоҳида абадий турсин.)

Яна:

Он гул, ки з-асрори яқин пардакушост,

МУҲАММАД АҲДИЙ ШЕРОЗИЙ

Алишер Навоийга бағишланиб, унинг сифатлари таранум этилган юқорида мазкур бўлган мадҳиялардан ташқари, замон шоирлари унга гўзал қасидалар бағишлаганлар. Кўп қидиришлардан сўнг қўлга киритилган шундай қасидалардан бири Аҳдий Шерозий қаламига мансуб бўлиб, ўрта асрлар шеърисида учрайдиган "маснуъ қасида", яъни шарқ поэтик санъатлари воситасида ёзиладиган қасида турида Алишер Навоий номига мувашшаҳ этиб тузилган.³⁶

Мавлоно Аҳдий Шерозий XV асрнинг иккинчи ярми, XVI асрнинг бошларида яшаб ўтган бўлиб, ўз даврининг етук шоирларидан ҳисобланган. Бунга кўпгина тазкиралардаги унга доир илиқ сўзлар, бизгача сақланиб келган куллиётидаги ранг-баранг газалларининг юқори савияси кафиллик бера олади. Унинг девондан ташқари, "Шам ва парвона", "Сеҳри ҳилол" номли икки достони ҳам мавжуддир.

Алишер Навоий "Мажолис ун - нафоис"да шоир ҳақида шундай ёзади:

*"Мавлоно Аҳдий - Шерозликдур. Ҳамошоки, шоби илмиги бор. Назмлардин ҳар синф шеърда маҳоратлиг кишидир, батахсис қасида услубида. Печа қатла Шероздин рангин қасидалар айтиб юбориб эрди. Бу яқинда Ҳожи Салмон Соважий маснуъ қасидасига жавоб айтиб, бир гариб рубоий даги изофат қилиб юборибдур."*³⁷

Кўриниб турибдики, Аҳдий Навоийнинг хос эҳтиромига сазовор бўлган ижодкорлардан экан. Фурсат Шерозийнинг "Осори аҷам" тазкирасида ҳам шерозлик шоир ва аҳли илм ҳақида келтирилган маълумотлар ичида қуйидагилар эътиборга лойиқдир: "...Мавлоно Аҳдий Шерозий - номаш Маҳаммад, мавлудаш Шероз, аз жумлаи урафои соҳиби жоҳ буда ва дар фунуни шеър, хосса,

³⁶Мазкур қасида топиғаниги ҳақидаги дастлабки маълумот муаллиф томонидан эълон қилинган. Қаранг: П. Сирожиддинов. Алишер Навоийга бағишланган қасидалар ҳақида /Бадий адабиёт ва адабий тил масалалари. Самарқанд, 1991.

³⁷3-10-бетлар.

1. А. Навоий. "Мажолис ун-нафоис" Асарлар. X11 жилд, Тошкент, 1966, 165-бет.

қасидаи маснуия камоли маҳоратро дошта, дар муқобили қасидаи маснуияи Хожа Салмон Соважӣ се қасида дар мадҳи Амир Алишер гуфта ва беҳтар аз он гуфта ва онҳо дар назди фақир мавжудаст ва маснави мавсум ба "Сеҳри ҳилол"ки, дар ҳар шеър се санъат аз саноиъи илмий-бадиӣ ба кор бурлаки, ақл дар он ҳайронист ва уро низ девоне аст кабир, давоздаҳ ҳазор байт ва рисола дар илми муаммо, рисолае дар илми аруз ва қофия. Қариб ҳаштод сол умр намуда, дар санаи 942 ҳижри вафот ёфта, дар тарафи дасти чапи хожа (Ҳофиз Шерозӣ - Ш.С.) мадфунаст³⁸

(...Мавлоно Аҳлий Шерозӣ, исми Муҳаммад бўлиб Шерозда таваллуд тошгандир. У олий мартабали донишмандлардан бўлиб, шеър фанида, айниқса маснуъ қасидалар бобида маҳорат камолотидадир. Хожа Салмон Сожавий йӯлида Амир Алишерни мадҳ эғиб уч қасида айтган ва ундан ҳам яхшироқ айтгандир. Улар (қасидалар-Ш.С.) фақирнинг ёнида мавжуддир. Шунингдек, "Сеҳри ҳилол" номи маснавийси борким, ҳар шеърда илмий - бадиий санъатлардан уч санъат ишлатилганки, ақл унга ҳайрон. Унинг 12 миғ байтги девони ҳам бор, муаммо, аруз ва қофия илмларига оид рисолалари мавжуд. Қариб 80 йил умр кӯриб, 942 ҳижрий йилида вафот эғди. Хожанинг чап тарафида дафн этилган.)

Шу каби фикрлар "Мажолис ул -муъминин" тазкирасида ҳам учрайди.³⁹ Юқоридаги тазкиралардан Аҳлий Шерозӣ моҳир қасиданавис шоир эканлиги англашиляпти. Е.Э.Бергелс "Навоий" монографиясида Аҳлий Шерозӣ ҳақида сўз юритар экан, унинг уч қасида ёзганлигини, улар Навоий, Султон Яъқуб Оққунонлининг биродари Юсуфшоҳ ва Шоҳ Исмоил Сафавийга бағишланганлигини айтиб ўтади.⁴⁰ "Осори аҷам" даги қайдни ҳисобга оладиган бўлсак, у Алишер Навоий мадҳида бир эмас, балки уч қасида ёзган бўлиб чиқади. Қасида кўчирилган қўлезма теҳасида "Қасидаи аввали дар мадҳи Амир Алишер" ёзуви ҳам далилдир. Бунга Навоийнинг "неча қатла (!) Шерозиди рангин қасидалар

³⁸Фурсат Шерозӣ.Осори аҷам.Тошбосма,Ҳинд,1896.471-6ет

³⁹Нуруллоҳ Шунгарий."Мажолис ул-муъминин".Табриз.Ҳожи Иброҳим нашри,ХІХ аср,514-бет

⁴⁰Е.Э.Бергелс.Навои и Джами.Избр.труды.Москва,1965,стр.39

айтиб юбориб эрди" деган фикрини илова қилсак, бу уч фикр бир-бирини тасдиқлагандек туюлади. Шунингдек, Лутфали Озарнинг "Оташкада" тазкирасида ҳам "Осори ажам" маълумотларига оҳангдон сўзлар мавжуд:

"...Мавлоно Аҳдй саромади фусаҳои замон ва сардафтари фусаҳои сухандон ва дар фунгуни шеър дар камоли маҳорат ва қасоиди маснуъ (кўplik формасида келаётганлигига эътибор беринг -Ш.С.) дар муқобили Сайид Зулфиқор Ширдой ва Хожа Салмон Соважй дар мадҳи Амир Алишер Навоий гуфта ва беҳ аз ҳар ду гуфта⁴¹ ..."

(... Мавлоно Аҳдй замон фасиҳлари саромади, сухандон фасиҳлар бошчиси ва шеър фанида маҳорат камолатидадир, Сайид Зулфиқор Ширдой ва Хожа Салмон Соважий услубида Амир Алишер Навоийга маснуъ қасидалар бағишлаган ва уларнинг ҳар икковидан ҳам яхшироқ айтган.)

Қўлимиздаги маснуъ қасида Амир Алишер номига мувашшаҳ этилган бўлиб, 150 байтдан иборат. Қасида ЎзФАШИ қўлёзмалар фондида сақланаётган 2206 инвентарь рақамли "Куллиёти Аҳдй Шерозий" девонининг охирига жойлаштирилган бўлиб, чиройли, нафис наставлиқ хатида кўчирилган.

Аҳдй қасидани ёзиб тутатгач, шахсан ўзи Ҳиротга келиб, Навоийга тақдим этган. Бу ҳақда Амин Аҳмад Розий ўзининг "Ҳафт иқлим" тазкирасида қайд эташни лозим топганлиги диққатга сазовордир: "... мавлоно Аҳдй бо сафоии зеҳни салим ва зуккотаъби мустақим, аз жамиъи шуарои замонаи худ имтиёзи фаровон донг... пас азонки ба Ҳирот таважжуҳ намуд, қасидаи маснуъи Хожа Салмонро маъ зиёдати татаббуъ намуда, ба номи Амир Алишер мувашшаҳ гардонид ва силаи аржманд ёфт."⁴²

(... мавлоно Аҳдй салим зеҳнининг поклиги, зукко таъблиги билан ўз замонасининг жами шоирлари ўртасида анча имтиёзга эга эди. ... Ҳиротга келганидан сўнг Хожа Салмоннинг маснуъ қасидасига орғиги билан татаббуъ

⁴¹ Лутф Алибек Озар. Оташкада. ЎзФАШИ, N793, 253^а-варак.

⁴² Амин Аҳмад Розий. Хафт иқлим. ЎзФАШИ, N617, 83^а-варак

қилиб, Амир Алишер номига мувашшаҳ этди ва муносиб тақдирланди.)

Қасида дебоча билан зийнатлангандир. Унда қасиданинг Амир Алишерга бағишланганлиги ҳақида сўз юритилган:

"...Баъд аз фароғи мутолааи ва мушоҳадаи саноеъи бадооеъи қасидаи маснуъ ки рақамзадаи килки латойиф шиёр, мафхар аш-шаро Хожа...Салмон Соважӣ аст ... ба- тариқи татаббуъ иншо намуданг мувашшаҳ, ба алқоби шариф, бадаввунӣ ин синоат ва хуружӣ ин бизоат, ами- ри кабири олами ағл, амир ул-умаро, малиҳо ал-фуза- ло, Мулоз ул-фуқаро, асад-ал-маорик, Шиблий ал-масо-лик аз омал-ислом ва-л-муслимин, низом ал-хақ ва-г- давла ва-г-дунё, ва-г-дин Алишер .

Байт:

*Онки нашъу намои гулшани даҳр,
Ҳама аз офтоби ҳиммати уст.
Сурхруйи - и фазл имруз
Чун ақиқ, аз суҳайли давлати уст.*

(Шоирлар фаҳри Хожа Салмон Сожавийнинг латиф қўли билан ёзилган маснуъ қасидани мутолаа қилиб бўлгандан сўнг, татаббуъ қабилада одил оламнинг улуг амири, амирлар амири, фозилар малиҳоси, фақирлар пуштипаноҳи, шери майдон, ислом ва муслимлар олами маслаклари Шиблийси, дин, дунё, давлат ва ҳақиқат ни- зоми Амир Алишернинг шариф номига мувашшаҳ этиб ёзилди.

Байт:

*Улким, даҳр гулшанининг нашъу намоси,
барча унинг ҳиммат офтоби нуридан
бахраманд. Бугун фазл аҳди юзини ақиқ каби
қизиллиги (руҳи бардам, бахтиёрлиги) унинг
давлати суҳайлидандир (юлдузидандир).)*

Қасида бир байтдан тўрт байтгача бўлган 69 банддан ёхуд қитъадан иборатдир. Ҳар банддан бир маснуъ байт истихроҷ қилинади, яъни чиқарилади.

Бундай маснуъ байтлар сони 70 тага яқин. Биз ушбу ишимизда эътиборни Навоий мадҳига қаратаётганимиз учун ҳам қасиданинг ёзилиш услуби, поэтик маҳорати ҳақида тўхталмасликни лозим кўрдик. Фақат икки огиз сўз маснуъ қасида тарихи ҳақида.

Маълумки, Шарқ поэтик санъатларини қай даражада ишлатиш ижодкорнинг маҳораг даражасига боғлиқдир. Ўрта асрлар шоирлари ўз асарларида нутқ

бадий воситаларининг турли-туман шаклларини қўллаб, ўз маҳоратларини намойиш қилганлар. Айниқса XV аср шоири Салмон Сожавий бошлаб берган, ўнлаб поэтик санъатларни ўз ичига олган маснуъ қасида услуби

бу йўналишда энг юқори чўққисига кўтарилди. Кейинги асрларда ҳам кўпчилик шоирлар бадиёт оламида куч синашини воситаси сифатида қасидаи маснуъ ёзишга қўл урганлар ва Салмон қасидасига татаббуъ ёзганлар. Маълумотларга қараганда, Соҳиб Балхий, Фасиҳ Румий, Дарвиш Мансур Сабзаворий, Ҳофизали Жомий, Аҳдий Шерозий, Қатгий каби форс-тожик шоирлари қаторида Навоий ҳам татаббуъ қилган экан. Алишер Навоий бу ҳақда шундай ёзади: ... *Ярч суханпардоз устози олийшюн Хожа Калимиддин Салмонки, қасида майдонининг чобўксуворидур ва ўз замонининг беназир сухангузори, машҳурдурки, чун маснуъ қасидаси тартибига қалам сурбдур, ўн секкизда итмом еткурубдур. Воқеан ише қилибдурки, назм аҳли анинг тааммуқида ҳайрон ва тааммулида саргардондурлар. Тарсий санъатиким, матъладин ўзга байтда бўла олмас, ул қасиданинг агарчи мустахраж матлаи ростдур, аммо асли матлаъда аввалги мисранинг бир лафзиди тахаллуф қилибдур ва матлаъ будурким:*

*Сафои сафвати руяг бирехт оби баҳор
Ҳавои жаннати куяг бибехт мушки тотор*

Бу матлаъга татаббуъ қилгон кўп суханварлар ва назмгустарлар чун муқобалада дебдурлар, лат ебдурлар. Бу фақирнинг матлаи будурким:

*Чунон вазиг ба бўстон насими фасли баҳор,
К аз он расиг ба ёрон шамими васли нигор*⁴³

⁴³ А. Навоий. Хамсаг ул-мутаҳаййирин. Асарлар. 15томлик XVI жилд. Тошкент. 1967. 125-бет.

Аҳлий Шерозий ўз қасидасини шундай бошлайди:

*Насими кокули мушкин к-орост чун ту, нигор
Шамими сунбули пурчин кужост мушки татор.
Шамим хезаг аз оҳу вале на з-ин хуштар,
Насими гул вазаг, аммо чунин на анбарбор.*

(Мушкили кокулнинг шабадаси сен турганда кимдан эсади, жингала сочингнинг хушбўйлиги шунчаликки, тотор мушкига йўл бўлсин. Оҳудан ҳам хушбўй ҳид таралади, аммо бунчалик ёқимли эмас, гуддан шабада таъсирида ёқимли ҳид таралса ҳам бунчалик хушбўй эмас .)

Агар Навоий ва Аҳлий маснуъ қасидалари матласини солиштириб кўрсак, шу нарса аён бўладики, Аҳлий Салмон Сожавий қасидасига татаббуъ қилиб, Амир Алишер номига мадҳия ёзар экан, Навоийнинг маснуъ қасидасидан илҳомланган бўлиши мумкин, Сабаби, Аҳлий улуғ шоирга мадҳ ёзаётганлиги учун ҳам қасида бошидаёқ унинг байтига мос сўзлар топа олган, Навоий байтидаги “баҳор фаслининг насими етиб, ундан дўстларга ёр васлининг хушбўй ҳиди келди”, деган маънода юқорида келтирганимиз, қасида насибига ибтидо қилган. Бизнингча, бу ўзига хос поэтик приём бўлиб, Навоийда қасидага нисбатан ижобий кайфият тугдирган бўлса, ажаб эмас.

Аҳлий қасида ёзиш қонун - қоидаларига биноан узундан-узун кириш қисми-насибдан сўнг мақсадга кўчади:

*Пайи чи баста забон, гашта гум зи худ булбул,
Магар кушога забон соҳиби ямину ясор.*

*Низомиддин Алишер пешаи ислом,
ки ёфт лавҳу қалам аз шиораш истеҳзор.*

*Умур-и ҳашмат аз ў хотами пазируфта
Румузи ҳикмат аз у ношенуфта дар асрор.*

(Не сабабдан булбул жимиб қолди ва ўзлигин йўқотди? Наҳотки борлиқ олами оғиз очган бўлса (тилга кирган бўлса) . Низомиддин Алишер, у-ислом пешаси, лавҳу қалам унинг шиоридан мадад олгандир. Унинг буюк ишлари (тарихда) муҳрлангандир, унинг ҳикмат сирларини сирлар олами эшитмаган).

Шерозий ушбу банд-гуризгоҳдан қуйидаги санъат - байтни истихрож этади:

*Безабон гашта зи худ булбул, дилсухта рафта,
магар аз соҳиби сайфу қалам ашъори шенуфта.*

- (Булбул тилидан айрилиб,
жигар – багри эзилиб кетди,
наҳотки, қиличу қалам соҳибининг
шеърларини тинглаган бўлса?)

Навоийнинг шеърлари шунчалик мусиқий, дилкаш ва наволики, уни эшитиб ҳайратда қолган булбулнинг тили тугилиб, овози чиқмай қолди, демоқчи шоир. Мазкур истихрожий байтлар қасиданинг асосий матнига алоқадор бўлмаса-да, аммо ундаги гоёга хизмат қилади, яъни улар ҳам ўз мазмуни ила Алишер Навоий мадҳини ёрқинроқ бўёқларда кўрсатишга ҳисса қўшади.

Алишер Навоий сўз санъатини олий чўққисига кўтарганлиги ва суҳан аҳлига ҳомийлик қилганлиги замондошларининг чуқур эҳтиромига сабаб бўлган:

*Муравваже, ки чунон тоза сохт жони суҳан,
Ки баста чашми хирад аз тасаввураш, ангор.*

(Ҳомийким, суҳан жонини шундай тоза (янги) қилдики, хирад (ақл) кўзи буни тасаввур қилишга ожиз.)

*Малойик аз талаби ҳамдамш бар дару бом,
мулук аз тамаи маҳрамш бар дарбор.*

(Мирнинг обрў-эътибори сўз санъаткори сифатида шунчалик ошдики, султонлар уни ўзларига яқин қилиш учун саройларида,

малойиклар унга ҳамдам бўлиши учун ҳамма жойда
муңгазирдирлар.)

Навоийнинг ўзи ҳам сўз буюклиги йўлида бар-
чага ҳамдаму маҳрамдир:

*Тоза жони сухан аз ҳамдамиш,
баста чашми хирад аз маҳрамиш*

(Ҳамдамлигидан сухан жони камолотда.
Маҳрамликда ақл бовар этмас юксакликда.)

Ёки, Навоийга мурожаат қилиб:

*Малик, Мулкати сухан, ки нахуст,
дам ба тавфиқи ҳамдамат буда.*

*ғайри килкат касе зи зулфи сухан,
гиреҳи насру назм пакушуда.*

*ҳеч кас бе насими марҳаматат
гарди меҳнат зи чеҳра назудуда.*

(Сен сўз мулкининг султонидурсан
Омад сенга ҳамиша ҳамдам.
Сендан ўзга киши сухан зулфидин насру-назм
тутунини еча олмаган,
Ҳеч ким сенинг марҳаматинг шабадасисиз,
юзидан қийинчилик чангини тозалай олмаган.)

Аҳдий Навоийнинг очиққўлигини, сахийликда
Хотами Тоийдан ўтишини унинг қўлларини Нил дарё-
сига қиёс қилиш орқали тасвирлайди:

*Ажаб мадор з-и дасташ ки кардаам монанг
ба баҳри Нил, ки жори бувад аз у анҳор.*

*Латойифи карамаш коми халқ шаҳри доғ,
кафи инояти ў шуд чу баҳре аз исор.*

(Ажабланма, агар мен унинг қўлини Нил денгизига қиёсласам, ундан кўплаб дарёлар оқиб чиқади. Унинг иноятли кафи ҳам садақа тарқатишда денгиз мисол бўлиб, Нилдан дарёлар оқиб чиққанидек, унинг кафидан ҳам иноят оқиб туради.)

Навоий дўстларига баъзида аччиқ гапирса ҳам, унинг замирида яхши нияту, очик кўнгиллик ила уларни тўғри йўлга бошлаш ётади. Аммо у душманларига ширин гапирса-да, уларга аёвсиз рақобатдадир:

*Пайке, ки вай ниҳадаш захр, фи-л-масал гар даст,
Бгу, бинуш, ки гар коми ўст нушгвор.*

*Шароб гар даҳани дўстонаш нушинтаъм,
Шакар ба бахти бади душманонаш нешхор.*

(Агар у қўлга, масалан, захар тутқазиб, ич, деса, у кишининг оғзида захар хуштаъм ичимликка айланади. Дўстларига аччиқ шароб берса, дўстлари оғзида ширин ичимликдир, душманларига шакар берса, у сарқит каби таъсир этади.)

Маълумки, Алишер Навоий бошқа шоирларга ўхшаб мол-дунё орттириш пайида шеър ижод этмаган. У ўзининг давлат мақомида тутган ўрни туфайли бунга эҳтиёж сезмаган. Билъакс, етим-есирлардан тортиб, юқори мансабли амалдорлар ва ҳатто шоҳларга ҳам инъомлар қилгани ҳақида маълумотлар кўп. Аҳдий ҳам барча шоҳидлар қаторида бу мурувват эгаси қаршисида таъзимда:

*Ягона ой⁴⁴ Суханатро чу бог орад,
Диле, ки мурда бувад зинда созад он гуфтор.*

*Расондай ту бадон поя сухан к-имруз,
Жаҳон гирифта қиёмат зи сити истишҳор*

Ба жуз ту, кист, ки орад з-назм бикаҳу кух,

⁴⁴ Асл матнни тиклаш иложи бўлмади.

Гавҳар нисор кунад куҳ-куҳ бар аҳрор.

(Келсангчи, сўзларингни шамол етказсин, улар жонсиз қалбни тирилтиришга қодир. Сўз қадри-ни сен шундай юксакликка кўтардингки, шуҳратинг овозаси бутун жаҳонни тутди. Ўзи назмидан сомончалик фойда кўрмаса ҳам, хур фикрлилар устига тоғ-тоғ гавҳар сочувчи киши сендан ўзга ким ҳам бўлиши мумкин.)

Ёки:

*Вакили ризқ тўй, эй бузургвор, э-лутф.
Насими хулқи ту ин мужда дога дар ақтор.*

*Хаёли фитнау-арақ гирифтааст гул об,
Ба шиша карда зебост гулоб аз он аттор.*

Байт:

*Гулобвор зи лутфат гирифтааст гул об
насими хулқи ту дар шиша кардааст гулоб.*

(Лутфда сен ризқ улашувчисен, эй бузруквор, хулқинг шабадаси бу муждани (яхши хабарни) чор-атрофга ёйди. Гул очилгач, ўз гўзаллигидан мағрурланиб, сенга нисбатан фитна уйғотмоқни хаёл қилди, аттор эса ундан жуда гўзал гулоб ясаб шишага солди. Лутфинг туфайли гул худди гулобдай очилиб, олий хулқинг шабадаси уни шишага солиб гулоб қилибди.)

Мир Алишер Навоий, аввало, барчанинг маслаҳат-гўйи эди. Ҳатто унинг устози ва пири ҳисобланмиш Абдурахмон Жомий ҳам ўз асарларини ёзишда у билан маслаҳатлашган. Амирнинг маслаҳатлари Султон Ҳусайн учун катта аҳамиятга эга бўлган. Бойқаро ўғиллари қаерда ҳоким бўлишмасин, Навоий ўғит-насиҳатлари асосида иш кўришга ҳаракат қилганлар. Шоир ва давлат арбоби Навоийнинг аралашуви натижасида давлатнинг кўпгина ички ва ташқи низоларига чек қўйилган. Аҳдий улуг амирнинг бу ноёб сифатини шундай улуглайди:

*Дами мужодалаи шаҳон шурат аз фазлат,
ки тиғи меҳри ти бишкаст қалби сағ қаҳҳор.
Ба дасти фазли ту нақди ҳунар суҳанҳо нест,
ки ҳаст ганжи ниҳонат к-ромат аз доғор.*

(Шоҳлар уруши пайғида сенинг ҳаяжон ва изгиробларинг фозиллигиндан дарақдирки, сенинг меҳринг тиг қаҳрли юз кишининг қалбини тешади. Сенинг фазлинг қўлида сўзлаш санъати эмас, балки яширин хазина бордирким, адолатпарварлигинг олдида бўйсунеди.)

Фазлда беқиёс бўлган улуг инсоннинг туриш - турмуши барча хабардор кишлар учун поклик мезони эди. Ҳатто Ҳусайн Байқаро уни ўзига шир деб ҳисоблаган. Аҳлий ҳам уни тавоф қилишга умид боғлаганлиги қуйидаги сатрларда яққол сезилади:

*Вужуди нуҳ фалакат хоки раҳ ба ҳар қадами
Ситода хайли малак бар дара. т ба истеҳзор,
Дари ту бўса диҳад Каъба гар сафо жуяг,
Чунончи бар қадамат чеҳра мениҳад заввор.*

БАЙТ:

Нуҳ фалакат хоки қадам бўса диҳанд,
хайли малак бар қадамат чеҳра ниҳанд.

(Тўққиз фалакнинг вужуди ҳар қадамда (оёқинг остида) тупроқ бўлиб ётибди, малаклар эшигинг олдида чақиринингга мунтазир. Агар каъба ўзи каби пок жой қидирадиган бўлса, зиёрат қилишга келаётганлар пойингга юзларини босиб тавоф қилганлиги каби, сенинг остонангни ўпсин.)

XV асрнинг иккинчи ярми темурийлар салтанатида яшаб, ижод этган кўпгина адабиёт ва илм-фан пешволари (Мирхонд, Хондамир, Давлатшоҳ ва бошқалар) ўз асарларида Навоийнинг ўта сахийлиги, қўли очиқлиги ҳақида кўплаб маълумотлар қолдир-

ганлар. Аҳлий қасидасида улуг амирнинг яна бир фази-латини, унинг ҳеч қачон бироргадан мол-мулк тамаида илтимос қилмаганлигини алоҳида қайд этишни лозим топади:

*Вужуди кас набувад ҳамчу халқу мардумият,
К-ин нагуфт ба талхи-ю, он накард озор.*

*Дигар чу ҳимматат ангар жаҳон надида каси,
Нокарда дар ҳама умр илтимосе аз ағёр.*

(Бунчалик халқчил, халқпарвар вужуд ҳеч кимда йўқ. Бундай ҳиммат ҳам ҳеч кимга насиб этмаган. У умрида бировдан бирор нарса сўрамаган)

Маълумки, сарой ичидаги фитналар туфайли Навоий анча азият чекади. Мирнинг давлатда кундан-кунга ортиб бораётган мавқеи, обрӯ-эътиборидан гашланган ганимлари орқаворотдан тош отишга қўлларидан келгунча ҳаракат қиладилар. Бундан хабардор бўлган Аҳлий самимий ҳамдардлик изҳор этиб, киши аввало ўзининг енга олиши лозим, кўнгилнинг ҳаддан бўшлиғи ҳам, инсонга кўпиғча дард-алам келтириши ҳақида мисралар келтиради:

*Даруни душман чоҳаст, барқарор мабод,
наёфт ҳеч дил аз сўзи ҳасраташ жуз бор.*

*Рафиқи хасми ту навбад ба жуз дили бирён,
ба ҳарчи гудаи гиръён у кунад тимор.*

*Душманатро мабод жуз дили бирён,
ҳеч дил сўз ба ҳар гудаи гиръён.*

(Душман ичи чоҳдирким, барқарор бўлмасин. Бирор дил ҳасрат ўтидан бошқа нарсага эга бўлмади. ҳар қанча кўз ёши-ю, ҳамдардлик билдирса ҳам, бирён (эзилувчан) кўнгилдан ўзга душманнинг дўсти бўлмас. Душманингда

ҳам шундай эзилувчан кўнгилдан
ўзга нарсаси бўлмаслигини, сенга ҳар бир
йиғлоқи кўзга кўнглингни бузмаслигингни тилайман.)

Амир Алишернинг адаб аҳлига ҳомийлик қилиши, барча учун илм масканлари эшигини очиб қўйганлиги натижаси ўлароқ, бутун Мовароуннаҳр, Хуросон илм шайдолари, талабадан тортиб, донишмандгача унинг атрофида жам бўдилар. Узоқ-яқиндан тўпланган шоирлар унинг мажлисларини безата бошладилар:

*Ту Хизри раҳравони ба донишу таҳқиқ,
ту Шиблюю, Жунайд аз далоли атвор.*

*Шаку яқин набург, роҳ дар камолотат,
ки дар мақоми иноят намуди истиқрор.*

(Сен илму-донишда йўл кўрсатувчи хизрсан,
(яъни устозсан). Сен Шиблий ва Жунайд кабидурсан.
Камолотингга ҳеч шубҳа йўқдир, чунки иноят
мақомида маҳкам ўрнашгандурсан.)

Барча илму фан ва адабиёт пешволари Навоий мададидан сарфароз ва унинг хизматига хамиша шайдирлар. Аҳлий ҳам улар қаторида Амир Алишерни улутлашга ва хизматга ҳозир:

*Рафиқ гашт туро фазлу лутфи яздони
нигоҳдори ту бошаг ҳаросати ахъёр.*

*Ба тавъ ман накушоям камар аз ин хидмат,
Ба сидқ мадҳи ту корам бувад на аз ағъёр.*

(Сенга рафиқ бўлди яздон (худо) лутфи
ва фазли, у сенинг нигоҳдоринг бўлсин.
Мен бажонудил сенинг хизматингдадурман,
сенинг мадҳинг биланман, бошқа билан
ишим йўқ.)

Алишер Навоий китобат қилишга, ҳусни хатнинг гўзал ва нафис бўлишига катта эътибор берган.

Бунга ўз атрофига тўплаб, ишларига ҳомийлик қилган Султон Али Машҳадий, Зайниддин Маҳмуд, Султон Муҳаммад Нур, Султон Муҳаммад Ҳақдон, Абдул Жамил каби машҳур хаттотларни мисол қилса бўлади⁴⁵. Навоийнинг ўзи ҳам иншо санъатини мукамал эгаллаган моҳир хаттот бўлган. Қуйидаги байтлар яна қарра шунинг исботидир:

*Яқин, рабуда килки ту сурати монист,
ки сўзад аз ҳасадаш чун хатат кунад изҳор.*

*Азонки килки ту холу хатест мушкинранг,
Бисухт сад дили сангину, насх қард губор.*

Ёки қуйидаги сатрларга назар солинг:

*Гар хати ту дуда бар сар ман ниҳодам чи ажаб,
Замона бар хати ту сар ниҳад ба истехзор.*

*Ду дудаи равшан азон бар дари ту сояд чарх,
Ки қарда сажда зоҳир туро улуввал-абсор.*

Ёки:

*Гар хати ту дуда банда ногиран,
бар хати ту қарда сажда зоҳиран.*

- (Агар хатинг кўриб, уни бошга кўтарсам не ажаб, замона сенинг хатингга сажда қилади-ку. Чарх икки равшан кўзини эшигингга суртса, барча ақлли, мулоҳазали кишилар сенга бўйин эгади. Сенинг хатингни банда кам кўрса-да, кўрган заҳотиёқ хатингга сажда қилади.)

Алишер Навоий табиатан мулойим ва сабрқаноатли шахс сифатида машҳурдир. Унинг бу фазилатлари, табиийки, давлат арбоби учун бениҳоя шухратовардир:

Яқин ки, кори туро шуг з-илми шаръ асос,

⁴⁵ А.Муродов. Ўрта Осиё хаттотлик тарихидан. Тошкент, 1971, 56-57-бетлар.

Яқин ки, коми туро шуд зи қилму сабр ҳисор.

(Шубҳасиздирки, сенинг ишингга шариат асос бўлиб, муроду мақсадингни мулоиймлик ва сабр қалъа айлагандир.)

Амир Алишер ҳеч қачон мол-дунё ҳавас қилмаганлиги маълум. "Мақоримул-ахлоқ"да келтирилишича, "906 ҳижрий йили бошларида (1500) Султони Соҳибқирон (Султон Ҳусайн Бойқаро) Мозандарон вилоятига ташриф буюрган эдилар. Ҳукумат эгаси амир Муборизиддин Валибек жаноблари номига Ҳирот шаҳри ва унинг атрофидаги аҳолидан зарур харажат учун 100.00 динар кепакий ундириб етказиш ҳақида фармон келди. Ул жаноб шу маблағдан 50000 динорни булукот деҳқонлари ва молдорларидан ундириб, қолган қисмини хона бошига сочиш йўли билан Ҳирот ичида истиқомат қилувчилардан ундиришни хаёл қилди. Лекин, бирор ишга давлатли Амирнинг фикрисиз ва маслаҳатисиз қўл урилмас эди. Шунинг учун ҳам ул ҳазратнинг ноибларидан бирини чақиртириб, бу фикр ул кишига-Навоийга етказилди. Ул киши "Бул фурсатда халқ устига ўринсиз солиқ солишни олий даражали соҳибқирон давлатига муносиб кўрмайман" дедилар ва шу вақтнинг ўзигаёқ мазкур маблағни хусусий пулларидан бердилар. Халқ эса ул ҳазратни дуо қилиб, унга кўнган - кўн раҳматлар айтди⁴⁶ ...

Англашилганидек, унинг саҳийлиги эл томонидан мамнуният билан қабул этилиб, халқнинг меҳр - муҳаббатига сазовор бўлган ва Навоий қаерга бормасин, халқ учун байрамга, шодиёнага айланган:

*Ҳама мулуки жаҳон бандга карда даҳрат азон,
ки ҳаргиз аз туи кас надид истиҳзор.*

*Дигар з-жавди ту ёбад чу оламе шоду
ба марди-ю, ба карам оламе бигиру бигор.*

*Бувад ба марди дигар касе мисоли ту кам,
Замона мисли ту кам ёбад аз ҳама ахъёр.*

⁴⁶ Хондамир.Мақорим ул-ахлоқ.Тошкент,1967,101-бст.

(Сенингдек маълумотли кишини ҳеч кўрмаганлиги сабабли, ҳаётинг тарзи бугун жаҳон маликларини ўзига банд эгмишдир. Сенинг саховатингдан олам шодликка тўлади. Сенга мардликда тенг бўладиган одам кам, замона барча хайрлиларнинг ичида сендайини кам кўради.)

Аҳлий бу байтларни умумлашгириб, ихчам тўртлиқ формасида ифода эта билган:

*Мумкин на ки ҳаргиз чу ту ёбад олам,
Ҳаргиз чу ту кас насид марди ба карам.*

*Ёбад марди дигар касе мисли ту кам,
Олам ба карам мисли ту кам ёбад ҳам.*

(Сендекни тошмоги мушкулдир олам,
Ҳеч ким сендек саховатли мардни кўргани йўқ,
Мард топса (кўрса) ҳам, сен кабиси жуда кам,
Саховат олами сен кабини кам кўради.)

Мана шундай қалби халқ қалбига пайванд, ўрта асрлар зулумотида ёрқин юдуз бўлиб порлаган ва етти иқлимга зиё таратган улуг инсоннинг номи ҳамиша дилларнинг тўрида сақланиши, тиллардан тушмаслиги Аҳдийнинг қалб тилағи бўлган бўлса ажаб эмас:

*Нишони фазл ба номи касест тўғрояш,
ки солҳои басе дер боду хоҳад буд.*

*Ҳамиша хотам иқболу, хушбии давлат,
ба номи Мир Алишер боду хоҳад буд.*

*Адуи давлати ў дасти қудраташ, ё раб,
чу дасти душмани дин зер боду хоҳад буд.*

(Фазл нишони тўғроси⁴⁷ ул номдадурким,

⁴⁷ Шох фармошларида шох номи зикр этиладиган махсус шифр.

яна узоқ йиллар ўчмасин ва ҳамиша
саодат муҳри, давлат хугбаси Мир Алишер
помида бўлсин ва шундай бўлажак. Унинг
давлати душманларининг қудратли дастини
дин душманларининг қўлидай калга этиб,
зериной этсин ва шундай бўлажак!)

Қуйидаги қитъада эса Аҳдий кўрган-эшитганлари ва
билганлари асосида хулоса чиқазиб, Навоийнинг реал
қийфасини тасвирлаб берадики, бундан қисқароқ, шу
билан биргаликда, бундан аниқроқ ва ҳаққонийроқ
қилиб, кишига тавсиф-характеристика бериш душвор
бир ҳолдир:

*Сарвари мулки карам, ҳокими даҳр,
комили корғаҳи аҳли камол.*

*Ҳукми у доди маҳомад дода,
адли у карда адам гарди малол.*

*Марҳами гарди дили мардуми даҳр,
Муслиҳи ҳоли ҳама дар ҳама ҳол.*

*Карда масдуғ дари ҳирсу ҳасағ,
дода доди ҳаваси аҳли камол.*

*Аввал, у ҳамаро ҳосили умр,
дуввум, у адами амри маҳол.*

(Карам мулкининг сарвари, давр ҳокимию,
аҳли камол санъатхонасининг пири комили.
Унинг ҳукми таҳсиновар одилдир, унинг
одиллиги натижасида ғам-андухларга чек
қўйилди. У замона халқлари дили дардига
ҳамдарддир. Ҳамиша барчага маслаҳаттўйдир.
У камол аҳли тилагига юз очғандир,
У аввало ҳаммага умр мазмуни билан ибратли.
Сўнг эса, барчанинг ҳожатбарорики,
қўлидан келмайдиган иш йўқ.)

Кўриб турибмизки, ҳар мисрада Навоийга хос бўлган
фазилатлар ўз аксини тошган.

КАМОЛИДДИН БИНОИЙ

Камолиддин Биноий "Мажмаъ ул-гароиб" деб номланган ўз қасидасини 1498 йили Самарқандда ёзади. Аввало, шуни таъкидлаб ўтиш зарурки, бу қасида кўпроқ Навоийдан узрхоҳлик қилиб ёзилган "ҳасби ҳол"га ўхшаб кетади. Негаки, Биноийнинг Навоийга эътиқоди ва эҳтироми азалдан балад бўлганига қарамай, унинг аскияга ўчилиги ва ҳозиржавоблиги, боз устига аския пайти ҳеч кимни рўйихотир қилмас даражадаги бетга-чопарлиги Алишер билан ўргаларида совуқлик тушишига сабаб бўлди. Шунда Биноий Ҳиротдан Ироққа Султон Яъқуб ҳузурига кетишга мажбур бўлди. Султон Яъқуб вафот этгач, Ҳиротга қайтиб, Алишер Навоий томонидан яхши кутиб олинади ва мушоираларда қатнашишга муваффақ бўлади. Шу вақтда яна бир аския-бозлик маҳфилида Навоийнинг дилини огритиб қўяди. Биноий дарҳол шу пайтларда Амир Алишерга бағишлаб ёза бошлаган қасидасини тугатиб унга жўнатади. Бироқ, эски яраси янгиланган Навоий қасидани қабул қилмайди. Натижада Биноий қасидани ўзгартириб Самарқанд ҳокими Султон Аҳмад Мирзо номига бағишлаб Амир Алишерни ҳажв қилганча Самарқандга жўнаб кетади. Мазкур қасида бизгача етиб келмаган. Шу тариқа анча йиллар Биноий Ҳиротга қайта олмайди ва ниҳоят Ватан соғинчи ҳисси голиб келиб, юқорида мазкур бўлган қасидани ёзади. Бу қасида Навоийга етиб борганлиги маълум эмас. Агар Амир Алишер қўлига текканида у Биноийни кечирган ва шоир ўз Ватанига қайтган бўлар эди. Тарихдан маълумки, Биноий Султон Ҳусайн Бойқаро даврида Ҳиротга қайтмаган ва бу қасида ҳақида Навоий замондошларидан бирортаси маълумот қолдирмаган. Ҳатто Бобур ҳам "Бобурнома"да бу ҳақда лом-мим демайди. Шунингдек, Навоийнинг ўзи мазкур қасида ёзилган йили қайта таҳрирдан чиқарган "Мажолис ун-нафоис" тазкирасида бу ҳақда эслатмаган-лигидан қасидани Навоийга етиб келмаганлиги сезилади. Бизгача қасиданинг бир қисми етиб келган бўлиб, Зайниддин Восифийнинг "Бадоеъ ул-вақоеъ" асарида келтирил-

ган ва 140 байтдан иборат.⁴⁸ Ваҳоланки, қасида муаллифи ёзади:

*Сарфарозо, қасида аст ғариб,
Ҳайратафзои фозилони замон.*

*Кардамаш "Мажмаъ ул-Ғароиб" ном,
Ки ғариб омад ин хужаста баён.*

*Агади байти у агар талбанг
Соли шамс мувофиқаст бар он*

*То ки дар айн зоҳир на ишбоҳ,
То ки дар илм собитанд аъён.*

*Бод зоти ту дар жаҳон лойиҳ
Чун вужуди зуҳур дар аквон.*

Атоқли тожик олими Абдулгани Мирзоевнинг таъкидича, қасида 876 ҳижрий (1498) йилида яратилгани сабабли 876 байтни ташкил этади.⁴⁹ Қасида тўлиқ бўлмаганлиги учун у ҳақда ҳар тарафлама фикр юритишдан ожизмиз. Ҳасби ҳол дейишимизга сабаб, аввало қасида руҳи ва шоирнинг ўз эъгиروфи бунга далолат беради:

*Шеър оварданам ба назди ту ҳаст
Ҳамчу турке ба назди Бўғроҳон*

*Он тавонам ки арзи ҳол кунам
Ҳасби мақдуру гояти имкон.*

(Сенга шеър багишлашим, худдики
Бўғроҳонга оддий киши шеър атагандекдир.
Имконим шунга етдики, қўлимдан фақат
арзи ҳол қилиш келди.)

А. Мирзоевнинг тахминича, қасида ўн банддан иборат бўлиб, унда Алишер Навоийнинг сиёсий мавқе-си, ободончиликдаги гайрати, унинг сифатлари, ўзининг гуноҳсизлиги ҳамда ноҳақ азобланганидан сўзлайди. Фикримизча, гуноҳсизлиги ҳақида гапирганида Самар-

⁴⁸З.Восифи. Бадоеъ ул-вакоеъ. Критический текст А.Болдырева. Москва, 1961. стр. 595-605.

⁴⁹А.Мирзоев. Бинои. Сталинобод, 1957. сах. 157.

қандга кетар маҳалида айтиб кетган ҳавж-қитъаси бора-сида ўзини оқламоқчи бўлган шекилли. Биноий ёзади:

*... Ки якеро ба зиллате дигаре
Натавон журм кард бе исён.*

*Насазад аз адолату инсоф
Журми маркаб ниҳод бар,полон.*

*Марав ин роҳро, ки гур аст ин
Аз тариқи адолату эҳсон.*

(Бировнинг пасткашлиги оқибатида бекорга бошқага жабр қилиш керак эмас. Эшакнинг аламини тўқимдан олиш адолат ва инсофдан эмас. Бу йўлни тугмагилки, у адолат ва яхшилик йўлидан йироқдир.)

Дарҳақиқат, Биноийнинг ҳажвий тўртлиги баъзи тазкираларда келтирилган тарзда, яъни

*Духтароники бақри фикри мананд,
Ҳар кадомаш ба шавҳаре додам.
Онки кобин нагоду гани буг
3-у сетудам ба дигаре додам.⁵⁰*

(Фикрим бокиралари бўлган қизларни ҳар бирини турмушга узатдим.
Қалин бермаган , аммо бой бўлган (куёвдан)
дарҳол олиб бошқасига узатдим.)

кўринишида ёзилган бўлса, эҳтимол Биноий ҳақдир. Бироқ, баъзи манбаларда "гани"-бой, давлатманд маъносидаги сўз унга оҳангдош бўлган "анин"-яъни жинсий заиф калимаси билан алмаштирилганидан, ушбу қитъа худди шу кўринишда машҳур бўлганга ва Навоий қулоғига етказилганга ўхшайди. Зеро, Биноийнинг бошқа бировнинг "зиллати", яъни пасткашлиги оқибатида унга жабр қилиниши адолатдан бўлмаслиги ҳақида мазкур шеърни шундан далолат бергандек. Умуман олганда,

⁵⁰ Сом Мирзо. Тухфаи Соми. ЎзФАШИ, N 57,96 а-варақ.

қасида руҳи Алишер Навоий обрӯ-эътиборининг Мовароуннаҳр ва Хуросон, улардан ҳам узоқларда йиллар ўтган сари янада юксалиб бораётганлигидан шоҳидлик беради. Биноий ёзади:

*... На ба давлат туро касе ҳамсар,
На ба дониш туро касе ҳамсон.*

*Дар сухан беҳтари зи Ҳоқоний,
Дар ҳукумат наи кам аз ҳоқон.*

*Фазли ту азҳару минаш-шамс аст,
Ҳамчу хуршид дар жаҳон тобон.*

(Сенга тенг бўлолмас давлатда киши
Билимда еголмас сенга ҳеч инсон.
Фасоҳатда яхписан Ҳоқонийдан ҳам,
Ҳукумат ишида сен мисоли хон.
Фозилгининг қуёшдек аёндир сенинг,
Мангу порлаб турар сўниши гумон.)

У Алишер Навоийнинг сифатлари ҳақида сўз бошлар экан, уни улуғловчи лақабларнинг ҳам келтиришни лозим топади:

*Он мулаққаб ба соҳиб ул-хайрот,
Ал-муқарраб ба ҳазрати султон.*

*Мажмаъ ул-фазл, матлаъ ул-афзол,
Носир ул-ақл, ношир ул-эҳсон.*

*Дофеъ уш-шаръ, рофеъ ул-асрор,
Монеъ ул-куфр, қомеъ ул-туғён.*

*Он Амир Алишер к-ин васф,
Сурати номи ўст дар аҳзон.*

(Улким, лақабидур хайриялар соҳиби
Ҳазрати Султоннинг яқин кишиси,
фазллар мажмуси, фозиллар нури,
адолат ёювчи, эҳсон берувчи.)

Шариат ҳомийси, сирларни улуғловчи,
куфрни манъ этувчию, тугённи бостирувчи
Амир Алишерким таърифи фақирлар
тилидан тушмас.)

Биной шундан сўнг унинг лақаблари моҳиятини
очишга интилади:

*Сабаби иқтирони ҳафт ахтар,
Боиси имтизожи чор аркон.*

*Зоти у подшоҳу Мир лақаб,
Номи у подшоҳу шоҳнишон.*

*Ҳамчу Мусо муқарраб ул-ҳазрат,
Ҳамчу Одам халифат ул-Раҳмон.*

*Чун Масиҳо ба оби чашмаи меҳр,
Бишуста аз луси шаҳваташ домон.*

*Аз азал моияи саодатро
то абад номи у шуда унвон.*

*Менамояд чу анжум аз хуршид,
Дар зулоли шукуҳи у акрон.*

(Етти юлдузнинг яқинлашиши сабаби
Тўрт рукннинг бирлашуви боиси.
Подшоҳ зотидандир, лақаби Амир,
унинг номи подшоҳу шоҳ сифат ўзи.
Мусо каби ҳазратнинг яқин кишиси,
Одам каби Раҳмоннинг халифаси у.
Масиҳо (Исо) каби меҳр чашмасида
этагини гуноҳ гардидан ювган.
Азаддан саодат манбасига унинг
номи абадий унвон бўлган.
Асрлар бўйи унинг шон-шавкати
куёшдек нур сочиб туради.)

Шундан сўнг қосид ўз аҳволидан шикоят қилади ва
Навой асос солган адабий муҳит уни оҳанрабодек тор-

таётганлигини ва улуг шоирнинг мушоиралари унга жон багишлагувчи оби ҳаёт эканлигини эътироф этади :

*Бе ту чун оби Дарғамам дар ғам,
Бе ту чун руду Кўҳакам гирён.*

*Шаб зи шавқи ту мекунам то рӯз,
Чун шағолони Ғофтар афғон.*

*Ҳамчу оби ҳаёт мажлиси ту,
Руҳи жон аст руҳбахши жинон.*

*Сўхтам дар ҳавои оби ҳаёт,
Мани хоки ба оташи хирмон.*

*Дорам уммед аз жавоиди карим,
Рожиам аз муҳаймини маннон.*

*Ки барорад маро зи мушкили ҳажр,
ба висолат расонадам осон.*

- (Сенсиз Дарғом сувидек ғамдан тўламан,
Сенсиз Кўҳак дарёсидек йиғлоқман
(кўз ёшларим дарё каби оқмоқда).
Сенинг шавқингдан туни билан Ғофтар
чиябўрилари каби увлаб, фарёд чекиб чиқаман.
Сенинг мажлисинг ҳаёт суви кабидир,
У жонга руҳ багишлагувчидир.
Оби ҳаёт ташналигига чидай
олмай, бағрим куйди.Худодан
умидим шуки, сенинг висолингга (осонроқ)
тезроқ етказиб, ҳижрон азобларида қутқазсин.)

Биной улуг амирни таърифлар экан, унинг сўзлари қасида жанри талаби нуқтаи назаридан эмас, балки ҳақиқатда ҳам бу фазилатлар унга хослигини алоҳида маъқуллайди:

*Ончи рондам зи давлати ту сухан,
В-он чи додам зи доғиши ту нишон.*

*Нест игроқи шоирона дар ин,
Нест тахайюли муношиёна дар он.*

*Бегумон воқеъ асту ҳаст яқин,
Бе яқин собит асту нест гумон-*

(Неки сенинг ҳақингда айтган бўлсам
ва билимингни кўз-кўз қилган бўлсам
барчаси шоирона муболага ва хаёлотдан
холидир. Бу гаплар ҳақиқат ва аниқдир,
гумондан наридир. Сенинг фазилатларинг
ҳақида яна нима дей, сен ҳақингда
нимаики айтилса, ундан юз баробар зўрдир,)-

дейди Биной ва ўз даврида ундан ўтадиган фозил
йўқлигини тан олади:

*Ман чи гуям, ки аз фазоили ту,
Ҳарчи гуянд, ҳаст саг чандон.*

*Гар ба тагвин расад фазоили ту,
Натавон сабти у ба саг девон.*

*На ҳамин гар замона мислат нест,
Ки набудааст ҳам ба ҳеч замон.*

(Мен сенинг фазилатларинг ҳақида нима дей,
нима десалар ундан юз баробар зўр.
Агар фазилатларингни китоб қилсалар
юз девонга ҳам сигмас. Сен каби бизнинг
замонада ҳеч ким йўқ ва ҳеч замонда
ҳам бўлмаган.)

Бинойнинг Алишер Навоийга бағишланган яна
бир мадҳияси унинг “Баҳром ва Бехруз” маснавийсида
учрайди.⁵¹ Ундаги фикрлар Абдурахмон Жомийнинг
Навоий борасида юқорида келтирилган фикрларга
мазмун жиҳатидан жуда яқин. Биной Султон Ҳусайн
ҳақида гапирар экан, унинг фозил Амири ҳақида
сўзламасдан ўтишни ўзига эп кўрмайди:

*Буд ўро Амири донодил,
Фазлаш аз жумла фозилон фозил.*

⁵¹ Камолиддин Биной. “Баҳром ва Бехруз”. ЎзФАШИ N 5586, 106^а-варак.

Фозиле комиле фасих забон,
Ба Алишер муштаҳир ба жаҳон.

Мири донишвари хирағнеша,
Доимаш дар авоқиб андиша.

Шоире дар ниҳояти таҳқиқ,
Мушикофе ба ниҳояти тадқиқ.

Дар бару баҳр номи ў машҳур,
Ҳамчу номаш камоли ў машҳур.

Шеърӣ ў буг биштар турки,
Ки набудаш назир дар турки.

Дар сухан табъи зуфунунаш буг,
Нуктағире зи ҳағ бирунаш буг.

Пеши у ҳеч марди донишвар,
Дам наёрот зағ дар он кешвар.

Буг дар форсию турки хўб,
Форси хўб туркиаш марғуб.

(Унинг донодил амири бор эди,
фазилатда фозиллар фозили эди.
Алишер номи билан жаҳонда машҳур
сўз санъаткори эди. Донишманд амир
бўлиб андишали инсон эди. Ғоят ўткир шоир
эди ва номи етти иқлимга машҳур.
Номидан ҳам шеърлари машҳур эди.
Шеърларининг кўпи туркийда бўлиб,
тенги йўқ эди. Сўзда устоз эди ва
нуктадонлиқда яғона эди. Унинг дамига
ҳеч бир донишманд бас келолмас эди.
Форсий ва туркийда яхши эди.
Форсчаси яхши-ю, туркчаси ёқимли эди.)

Кўриниб турибдики Навоӣга бағишланган барча
шеърлардағи руҳият, Навоӣ фазилатлари тавсифи биз
билган маълумотларга ҳамоҳанг бўлиши билан бирга,
уларни тўлдириб, Навоӣ сиймосининг ҳар тарафлама

ёритилишига хизмат қилиб турибди. Бу шеърларда Алишер Навоийнинг туркий тил ривожига қўшган бебаҳо улуши, сахийлик ва покликда беназирлиги, илм-санъат аҳлига кўрсатган мурувватю, халқлар тинчлиги ва юрт ободончилиги йўлида кўрсатган хизматлари алоҳида меҳр билан тараннум этилади.

ГИЁСИДДИН ХОНДАМИР

Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маълумотларнинг асосий кўпчилиги улуг амир тарбияси остида улгайган машҳур тарихнавис Хондамир қаламига мансубдир. У ўзининг "Хулосат ул-ахбор", "Ҳабибус-сияр", "Дастур ул-вузаро" асарларида Алишер Навоий ҳақида қимматли маълумотлар қолдириш билан бир қаторда буюк шоир ва давлат арбобининг юксак фазилатларига багишланган махсус рисола ҳам ёзади. Ушбу рисоланинг номи "Мақорим ул-ахлоқ" яъни "халқларнинг яхшиси" бўлиб, унинг ягона нусхаси Британия музейида сақланмоқда. Таниқли олим Б.Аҳмедовнинг ёзишича, Алишер Навоийнинг тутилганига 500 йил тўлиши муносабати билан мамлакатимизда ўтказилган юбилейга тайёргарлик вақтида-1939 йилнинг ёзида унинг микрофильми олиб келинган ва шарқшунос И.Одилов томонидан фотокопия асосида янги қўлёзма нусха тайёрланган.⁵² Ушбу асар ҳақида Б.Аҳмедовнинг "Хондамир" китобидан тўлиқ маълумот олишингиз ва шунингдек, П.Шамсиев ва М.Фахриддиновлар томонидан нашр этилган ўзбекча таржимасидан Хондамирнинг нечоғлик Навоий васфида бетакросер эканлигига амин бўласиз. Бизнинг мақсадимиз, аввало, шу пайтгача матбуотда эълон қилинмаган янги манбавий ашёларни халққа етказиш бўлганидан "Мақорим ул-ахлоқ"қа дахл этилмади. Сўз унинг тарихий асарларидаги назаримиздан четда қолиб келган Навоий васфи ҳақида.

"Хулосат ул-ахбор фи аҳвол ул-ахёр" (хайрли кишилар аҳволида жаҳон хабарларининг хулосаси)

⁵² Б.Аҳмедов. Хондамир. Тошкент, 1965, 23-бет., Яна: Хондамир "Мақорим ул-ахлоқ". М.Фахриддинов ва П.Шамсиев таржимаси. Тошкент, 1967.

асари Хондамирнинг муҳим аҳамиятга эга бўлган тарихий асари бўлиб, 1498-1499 йилларда Навоий раҳбарлигида олти ой ичида ёзиб тугалланган. Хондамир мазкур асарида Навоий ҳақида кўпгина маълумотлар берибгина қолмай, яна икки жойда: дебоча ва хотима қисмларида улуг давлат арбоби ҳақида тўхталиб ўтади. Хусусан, асар дебочасида ўзининг муаррих сифатида шаклланишидаги жараёнда улуг амир Алишернинг ҳиссасини қуйидагича тасвирлайди: "... фақир банда ва ҳақир зарра Хондамир тахаллусли Ҳумомиддин... ақлу ҳушимни таниганимдан бери ҳамма вақт ўз азиз умримни тарих ва хабарларга оид китоблар мутолаасига бағишлар эдим ва ўтганларнинг ҳолатлари саҳифалари ва шунингдек, салафларнинг латиф ривоятларига диққат қилардим. Олам аҳлининг вазиятидан хабардор ва турли халқу мамлакатлар кайфиятидан озгина бўлса ҳам маълумот-дор бўлганимдан, баъзида улуг Амир, ҳидоят-паноҳ, кароматли Рухнинг муаййиди (акси), суфий сифати, соф ниятли рўзгор покизаси, мусулмон маросимларини улуғловчи, салтанат устунни ва мамлакат таянчи хоқон давлатининг ишончли кишиси, султоннинг яқини, улким, саховат дастурхонидан барча муҳтож тўқ, ҳақ ва ҳақиқату дин низоми Амир Алишернинг шариф мажлисида ҳикоятлар сўйлар эдим. Ул олимқдорким, борлиқни кезувчи фазо юз минг кўзи билан ҳам у каби софдилни давлат бошида кўрмаган, Сайёр қуёш йиллар жаҳон теварагини кезса ҳам, буюклик тахтида ул соҳибтадбирга ўхшаганни учратмаган.

Байт :

Шиша ва сувдан (яъни тиниқлик) бошқа нарсага (ул жанобни) ўхшатиб бўлмас, Андиша ва хаёлдан (яъни босиқлик) бошқасига (ул жанобни) алмаштириб бўлмас.

Фазилатшиордирким, салафларнинг сирли иборатларини тушунтиришда ширинбаёндин ва халафларнинг хуфиёна имо-ишораларига муъжиз нишонли нутқлари кафилдир. Қитъа:

Кони карами кафи ту шиносад хирад, валеқ
 Пайдо нашуд ба сони ту гуҳар з-кони илм.
 Аз файзи ақл фикри ту сад шамъ барафрухт,
 То шуд ба нури табъи ту равшан жаҳони илм.

(Кафинг карам кони эканлигини ақл билади.
Аммо илм конида сен каби гавҳар
бошқа топилмади. Сенинг ақл-заковатинг
файзидан фикринг юз шамни
шуълалантирди, Сенинг таъбинг
нури-ла жаҳон илми нурафшон бўлди.
Латиф таъбинг софлигидан ҳаёт суви
хижолат тортади ва шариф зеҳнинг
юсаклигидан Бу Алининг руҳияти уялиб
қолган, бахтли остонаси буюклик жомеси
ва улугвор мансабдорларга бошпана,
осмон монанд даргоҳи ўтқир фаҳми,
зукко ва фозилларга паноҳ)

Қишъа:

Ҳаст мулози умаро даргаҳаш,
Кухли айюн омада хоки раҳаш.
Нозими аҳволи уббодаст ў,
Қомеъи арбоби инодаст ў.

(Даргоҳи амирларга бошпана бўлган,
Хоки пойи кўзларга сурма бўлган .
Покиза муслимлар аҳволидан хабардор,
нозимдир ул,Итоатсиз арбобларни буйсундирувчи
инсондир ул.)

Ул жаноб менинг ҳикоятларимдан завқланар эдилар ва
ҳазратнинг турли иноятлари бу қаноти синиқ банда
аҳволи руҳиятига иссиқлик бахш этарди. Кундан-кунга
бу ҳол кўпаяр ва соат сайин юсакликка кўтарилар эди⁵³

Мазкур дебечадаги илиқ сатрлардан Амир Алишер
Хондамир тарихий асар яратиш даражасида камолот
касб этиши учун унга ҳар томонлама шароит яратишга
тиришганлигини кўрамиз ва бу буюк мутафаккирнинг
иқтидорли ёшларга ҳамиша эътибор бериб келганлигига
иққол далил бўла олади. Хондамир шундай келтиради:

⁵³ Хондамир. Хулосат ул-ахбор. ЎзФАШИ, N 2209, 1⁶-3^а- ырақлар.Таржима
бизники.

"Наби ҳижратининг тўққиз юзу тўртинчи йили ул бузургвор маъмур кутубхонасидаги тарих ва ахборга оид барча китобларни ушбу фақирга топширдилар ва уларни ўқишга ундадилар. Мен фасоҳатоётлик асарлар билан танишганимдан ва бўлиқ, чекланмаган фойдаларни йиғиш ва ўзлаштиришдан бахтиёр ва баҳраманд бўлга-нимдан бошлаб шундай ҳавас бошда ва бу хаёл хотирда пайдо бўлдимки, турли тарих маълумотларига муҳтожлар ҳамда китобдорлар машаққатларини енгиллаштириш мақсадига равшан ва тушунарли иборалар ёрдамда ул фойдаларнинг (қисқартирилган) хулосасини бир неча варақча туширсам ҳамда ул фойдаларнинг сайланмасини баён ишга тизсам. Бу хаёлни ул фазлу камол доираси марказига (Алишер Навоийга-III.C) етказганимда қабул ва ризо иззатиға сазовор бўлди ва бу атоқли номани ёзишга рухсат олдим.⁵⁴

Хондамир асарнинг хотима қисмида Алишер Навоийнинг қурилишларга катта эътибор берганлигига алоҳида ўрин ажратади. Масалан, Ҳирот Жомеъ масжиди қурилишидаги Навоийнинг куч-гайратини берилиб тасвирлайди ва Навоийнинг ўзи ҳам усталарга ўширилиб ишлаганини айтиб ўтадики бу Хондамир томонидан Навоийнинг халқчиллигини кўрсатиш бобида кўрсатган ҳаракати намунасидир: "...Бу шариф иморатни Султон Абулфатҳ Ғиёсиддин Муҳаммад бинни Сом салтанатининг охириги йилларида қурдирган эди... ва соҳибқирон султон Ҳусайн Баҳодирхон салтанати даврида мақсурасининг тоқи тамомила шикастланган эди ва ул маъмуранинг четлари хароблик чегарасига етган, баланд деворлари оғиб, олий пиллапоёлари сажда қилувчиларга ўхшаб юзларини ерга суртган эдилар... Бу фикр олиҳазрат, ҳазрати султонининг яқин кишисининг мунаввар кўнглига келгач, бутун олий ҳимматини бу шариф масжид биносини янгилаш ва ибодатхонанинг асосларини мустаҳкамлашга қаратди ва ислом подшоҳидан рухсат сўраб... 903 йлнинг рамазон ойида масжиднинг гумбази ва мақсурасининг шикастланган тоқини очишни буюрди. Шундан сўнг содиқ меъморларнинг...маъқуллаши билан бундан ортиқ мустаҳкамлаб бўлмайдиган даражада қуришга ишорат қилди. ...Ул хайрли ишлар ташкилот-

⁵⁴ Ўша ерда.

чиси (Навойи-Ш.С) бу иморатнинг битишига зўр ҳаракат қилиш билан бирга ҳар кун ул шариф жойга келарди ва кўпишча, этакни йиғиб бошқа мардикорлар каби уста қўлига гишт тутар ва турли ишларни бажарар эди".⁵⁵ Хондамир Навоийнинг бу иморат битказилиши йилига "таъмир қилди" иборасини тарих қилгани ва Исфизорийнинг шу тарих моддаси ила қитъа айтганлиги тафсилотини келтиради: "Олиҳазрат султон ҳазратларининг яқин кишиси ўша йил тарихига "таъмир қилди" сўзини топган эдилар ва фазилатшиёрли жаноб Мавлавий маҳдум мавлоно Исфизорий ҳам шу сўзни топиб ушбу қабилда назм қилубдурлар:

*Дину давлат низомидур, подшоҳий амир,
Икки жаҳон давлатини ҳақ таъмин этган.
Бинонинг асладан устунроқ таъмир,
Бу шариф мақомда саховат этган.
Сен савоб ишни кўр, кўнгилга ёқар,
Тарихи бўлибдур "таъмир қилган".*

Хондамир шу муносабат билан ўзи ёзган тарихни ҳам келтиради ва унда бу иш Амир Алишернинг ҳаракати билан бажарилганлигини таъкидлайди:

*Банданавоз амирнинг ҳаракати-ла,
Масжиднинг асоси мустаҳкам бўлди.
Ақл муршиди тарих айтдиким,
Яна жомеъ асоси мустаҳкам бўлди".⁵⁶*

Хондамир бобоси Мирхонд томонидан ёзилган Урга Осиё тарихига оид машҳур "Равзат ус-сафо фи сийрат ул-анбиё ва-л-мулук ва-л-хулафо" (Пайгамбарлар, подшоҳлар ва халифаларнинг таржимаи ҳоллари ҳақида поклик боғи) асарининг чала қолган еттинчи қисмини тугатишга муваффақ бўлган тарихчидир. У мазкур асарнинг хотимасида ҳам буюк амир Алишер ҳақида тўхталиб ўтган. Бунда тарихчининг сўзамоллик ва шоирлик иқтидори ҳам анча тўлиқ намён бўлган. У ёзади: "(Амир Алишерким) ўтқир зеҳни дину давлат ишларини тартибга келтирган, танқидий таъбининг зўрлиги мулку

⁵⁵ Хондамир Хулосат ул-ахбор, 470^a- 471^b- варақлар.

⁵⁶ Ўша ерда.

миллатнинг муҳим ишларини халқпарварлик ва руҳпарварликнинг тасмасига ўтказган, ундан таралаётган баҳорий насим табиатни жонлантиришга қодир, унинг дилга ёқувчи сўзлари қалбларга умид ва омонлик, иқболу комронлик эшикларини очган.

Китъа:

*Жаннат насими гар эсса бўстон томон
Дарахтлар мева ўрнида тугишарлар жон.
Агар унинг лутфи хушбўйдан озгина
Баҳра топса жаҳон, Аштор кулбасидек
Бўлар хушбўй шу он.*

...Унинг саодатли оstonаси улуғ мансабдорларнинг бош урадиган жойи, фахрли даргоҳи фазлу камол соҳибларига бошпана ва чор-атрофдан илму дониш пешволари унинг манзилига ошиққан...яъни улуғ амир...иззат осмонининг қуёши, улуғворлик ва буюклик осмонининг моҳитобони, чароғон фикрли соҳибтаъбир, суфийзамир, маъно нозиклари ҳофизини, ҳазрат султоннинг яқин кишиси

*Улким, бою камбағалга саҳоватда марғдир
Улким, дину давлату дунё низоми*

Алишердурким, олий тарбия ва латиф таъби покликка сазовор ва ақлий-нақлий илмлар, илмий-амалий камолоту фозилликда олий даражасига етмишдир, балки ундан ҳам ўтмишдир:

*Агар таъбир жоиз бўлса, у Алидир.
Замонамизнинг Бу Алисидир.
Ақлининг қиёси йўқ
Нақли мақтовдан улуғ.*

Хондамир улуғ амир фазилатларини мана шундай шоирона илҳом билан васф этар экан, бошқалардан фарқли равишда унинг ижоди ҳақида ҳам бир огиз сўз айтиб ўтишни лозим деб ҳисоблайди: "фасоҳатли насри саҳифалари худди ёқуту маржондек парилар тожига безак, манзумалари латифлиги дилдорларнинг қулоқ ва бўйинларига зебу зийнат.

Байт(мазмун):

*Унинг хомаси- гавҳар сочувчи,
Назм сухани-маржон шодаси*

Алишер Навоийнинг диний илмлар билимдони экамлиги ҳам тарихчи назаридан четда қолмайди:

“Самовий китоблар нарақлари ҳақиқатларини кашф этишида унинг фикри ҳақ ва мустафвийларга мансуб муъжизасор ҳадислар аниқлигини белгилашда унинг сўзи ҳал қилувчидир.

Байт:

*Сенинг ақлу заковатингдан яширин
ҳақиқат равшан бўлади.*

*Сенинг лафзингдан қуръон нозикликлари
тафсир топади.”*

Дарҳақиқат, Хондамир Навоийнинг ақлу заковатидан яширин ҳақиқатларни англади. Унинг буюк асарлари Амир Алишер даъвати ва кўмаги ила яратилди, номи шу саодат шарафидан темурийлар тарихига боғланди. Шу боис Хондамир умрининг охиригача Навоий дуогўйи бўлиб ўтди ва унинг васфини тилдан қўймади.

ХУЛОСА ЎРНИДА

Ҳирот... Неча-неча азим санъаткорлару ҳунармандлар, жаҳоний шуҳратга эга бўлган азиз авлиёлару машойихлар, ширинзабон шоирлару нуқтадон фозилларни ўз бағрида мангу олиб қолган шаҳар... Алишер Навоий руҳидан мангу хурсанд шаҳар. Мусалло боғи ҳануз ўшал фараҳбахш кунларни қумсаса ажаб эмас. Танишиб чиққанингиз, дил изҳоротлари Алишер Навоийга тақдим этилаётган паллаларни бир тасаввур қилиб кўринг-а...

Ҳа, форс-тожик илм-фани, санъат ва адабиети улуг ўзбек мутафаккири Ҳазрат Алишер қошида мангу таъзимда. Гиёсиддин Хондамир "Мақорим ул-ахлоқ"да Алишер Навоий кўрсатмаси ва моддий кўмаги воситасида йигирмадан ортиқ илмий асарлар яратилганлиги ҳақида маълумот бериб ўтган. Мазкур илмий асарнинг қўлга киритилгани сизнинг эътиборингизга ҳавола этилди. Бироқ изланишлар давом этмоқда. Зеро, улуг шоирнинг мукамал биобиблиографиясини яратиш олдимизда турган муҳим вазифадир.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
Буюк мақсад йўлида (Жомий ва Навоий)	7
Абдуллоҳ Хотифий	14
Камолиддин Хусайн Кошифий	16
Атоуллоҳ Асилий	18
Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайний	21
Шамсиддин Муҳаммад Бадахший	23
Хусайн ибн Муҳаммад ал-Хусайний	26
Муҳаммад Аҳлий Шерозий	32
Камолиддин Биноий	49
Ғиёсиддин Хондамир	57
Хулоса ўрнида	64

Муҳаррир
Тех. муҳаррир
Мусаҳҳих

А. Абдурахмонов
Р. Мамажонов
Б. Мамажонов

Босишга руҳсат этилди 28.12.95 й.
Бичими 84x108¹/₃₂ Нашр босма табағи 4,0. Жами 1000 нусха.
Буюртма 75. Баҳоси шартнома асосида.

“Зарафшон” нашриёти, 703000. Самарқанд шаҳри, Амир Темур кўчаси, 12

“ДУСТЛИК” ИИФ босмахонасида чоп этилди.